

Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και αναδιαπραγμάτευση της ταυτότητας. Η περίπτωση μιας ρωμαίικης κοινότητας στη μετασοβιετική Ρωσία

ΤΟ ΑΡΘΡΟ ΑΥΤΟ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕΙ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΕΙ τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς όρους επαναπροσδιορισμού και διαχείρισης της ταυτότητας των Ρωμαίων (Ποντίων) της Νότιας Ρωσίας στο μετασοβιετικό πλαίσιο. Εθνογραφικό παράδειγμα αποτελεί η ρωμαίικη κοινότητα της περιοχής Γκελεντζίκ στην περιφέρεια του Κρασνοντάρ.¹ Συγκεκριμένα, διερευνώνται ορισμένες από τις σημαντικότερες αλλαγές που παρατηρούνται κατά την ύστερη σοβιετική και τη μετασοβιετική περίοδο στις κοινωνικές πρακτικές και την συλλογική ταυτότητα των Ρωμαίων της συγκεκριμένης περιοχής. Οι αλλαγές αυτές εξετάζονται σε σχέση με τα τρία βασικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας μετάβασης που εγκαινιάστηκε την περίοδο της Περεστρόικα και ολοκληρώνεται την περίοδο μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ το 1991. Πρόκειται για το άνοιγμα των συνόρων και την επακόλουθη επαφή των Ρωμαίων με την Ελλάδα, τον ριζικό μετασχηματισμό του πολιτικοοικονομικού συστήματος και τον διαμελισμό της Σοβιετικής Ένωσης σε 15 νέα εθνικά κράτη ή σύμφωνα με τη διατύπωση του R. Brubaker κράτη υπό εθνικοποίηση.²

1. Το πραγματολογικό υλικό που παρουσιάζεται εδώ προέρχεται από επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή από το 1998 μέχρι το 2003. Η περιοχή του Γκελεντζίκ στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας περιλαμβάνει την ομώνυμη πόλη και δέκα χωριά και κωμοπόλεις με συνολικό πληθυσμό 85.500 κατοίκους, εκ των οποίων οι Ρωμαίοι αποτελούν το 8%-10%.

2. R. Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the national question in the new Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σσ. 43-48. Η

1. Η εθνοτική κινητοποίηση και το αίτημα της εδαφικής αυτονομίας

Μετά την άνοδο του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ στην ηγεσία της ΕΣΣΔ, που συνοδεύεται από τις διακηρύξεις για την περεστρόικα (οικονομική αναδιάρθρωση), τη γκλάσνοστ (διαφάνεια) και τη ντεμοκρατιζάτσια (δημοκρατικοποίηση), οι Έλληνες (Γκρέκι) της ΕΣΣΔ προχωρούν στην ίδρυση τοπικών ελληνικών συλλόγων (ελληνικές κοινότητες) και περιφερειακών οργανώσεων. Πρόκειται για μια συντονισμένη προσπάθεια οργάνωσης με εθνοτικούς όρους και μιας πολιτικής επαναβεβαίωσης της ταυτότητας των Ελλήνων της ΕΣΣΔ που είναι απόλυτα συμβατή με το γενικότερο κλίμα της εποχής. Στο πλαίσιο της πολιτικής φιλελευθεροποίησης και του σοσιαλιστικού πλουραλισμού³ της περεστρόικα γεννιούνται πολλά μέτωπα και ενώσεις με εθνικά και εθνοτικά χαρακτηριστικά. Τα εθνικά, ομόσπονδα υποκείμενα της ΕΣΣΔ (ενωσιακές δημοκρατίες, αυτόνομες δημοκρατίες, αυτόνομες περιοχές) κερδίζουν περισσότερη αυτονομία⁴ και τα έθνη «δικαιούχοι» (titular nations) αυτών των εθνικών εδαφικών δομών περιχαρακώνονται για να προστατεύσουν πόρους σε έλλειψη και να αμυνθούν απέναντι στις «αξιώσεις» των «ξένων» εθνοτήτων που βρίσκονται στο έδαφος τους.⁵ Από τη μεριά τους, οι εθνότητες χωρίς κά-

Ρωσική Ομοσπονδία αποτελεί εν μέρει εξαίρεση, αφού σε σχέση με τα υπόλοιπα νέα κράτη που προέκυψαν από τη διάλυση της ΕΣΣΔ, διατηρεί, σε σημαντικό βαθμό, τον και συνταγματικά κατοχυρωμένο πολυεθνικό και ομοσπονδιακό της χαρακτήρα.

3. T. Remington, «A Socialist Pluralism of Opinions: Glasnost and Policy-Making under Gorbachev», στο *Russian Review, Gorbachev Reforms (special Issue)*, Vol. 48, No 3, July 1989, σσ. 271-304· I. Zemtsov, *Encyclopedia of Soviet Life*, Transaction Publishers, Moscow 1991, σσ. 295-297.

4. G. Smith (ed.), *The Nationalities Question in the Soviet Union*, Longman, London & New York 1990 σ. 16.

5. K. Verdery, «Ethnic relations, economies of shortage and the transition in Eastern Europe», στο C. M. Hann (ed.), *Socialism: Ideals, Ideologies and local practice*, Routledge, London & New York 1993, σσ. 172-186· E. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994 σ. 242· A. Khazanov, «Άνθρωποι χωρίς προορισμό. Το δράμα των Μεσχετινών Τούρκων», στο Ε. Βουτυρά, Ρ. Βαν Μπουσχότεν (επιμ.), *Ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν. Εθνογραφίες του με-*

ποια μορφή εδαφικής αυτονομίας επιχειρούν να αναδιαπραγματευτούν τη θέση τους, να προβάλλουν πολιτιστικές και εκπαιδευτικές διεκδικήσεις (πολιτική της κουλτούρας) και να επιτύχουν την πλήρη αποκατάσταση για τις διώξεις και τις εκτοπίσεις της σταλινικής περιόδου και τις συνέπειες τους.⁶ Στο κενό που αφήνει η απουσία οργανωμένης κοινωνίας πολιτών και η απουσία —πλην του ΚΚΣΕ— πολιτικών κομμάτων που θα μπορούσαν να εκφράσουν κοινωνικά στρώματα και πολιτικές δυνάμεις, οι προϋπάρχουσες, εγγενείς στο σοβιετικό σύστημα κατηγορίες του εθνικού ανήκειν πολιτικοποιούνται και αναλαμβάνουν ενεργό και αυτόνομο πολιτικό ρόλο, λειτουργώντας ως στήριγμα για τα μέλη τους αλλά και ως πεδίο ικανοποίησης πολιτικών φιλοδοξιών για τους εκχολαπτόμενους εθνικούς ηγέτες. Η εθνική ιδέα αναλαμβάνει τον ρόλο της συλλογικής ενοποίησης στη θέση των σοβιετικών θεσμών που αποσυντίθενται.⁷

Οι Έλληνες ανήκουν στην κατηγορία των εθνοτήτων χωρίς εδαφική αυτονομία στο πλαίσιο της ΕΣΣΔ, αλλά και στους λεγόμενους «τιμωρημένους λαούς»⁸ που την περίοδο 1937-1949 υπέστησαν μαζικές διώξεις και εκτοπίσεις στην Κεντρική Ασία και τη Σιβηρία. Πενήντα χρόνια μετά τη διάλυση των εκπαιδευτικών, πολιτιστικών και οικονομικών αυτόνομων ελληνικών δομών που τους είχαν αποδοθεί από το σοβιετικό κράτος την περίοδο 1924-1937, ξεκινούν μια νέα προσπάθεια αυτο-οργάνωσης θέτοντας τρεις βασικούς στόχους. Πρώτον την «αναγέννηση» της ελληνικής εκπαιδευτικής και πολιτιστικής ζω-
 τασοσιαλιστικού κόσμου, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 347· John Comaroff, «Humanity, Ethnicity, Nationality: Conceptual and Comparative Perspectives on the USSR» στο *Theory and Society, Special Issue on Ethnic Conflict in the Soviet Union*, Vol. 20, No 5, October 1991, σσ. 671-678.

6. A. Khazanov, *After the USSR: Ethnic Minorities, Totalitarianism, and Democracy*, University of Wisconsin Press, Wisconsin 1996, σσ. 97-100.

7. M. Hroch, *Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 42. Βλ. επίσης, J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester 1993 (δεύτερη έκδοση), σσ. 343-350 και E. Gellner, «Εθνικισμός και πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη» στο E. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σσ. 269-270.

8. A. Nekrich, *The Punished Peoples. The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the end of the Second World War*, W. W. Norton, New York, 1978.

ής και της ελληνικής κουλτούρας, μέσω της ίδρυσης ελληνικών συλλόγων με ονόματα όπως Προμηθέας, Ελλάδα, Αναγέννηση, Αργώ. Δεύτερον την πλήρη ηθική και οικονομική αποκατάσταση των θυμάτων των διώξεων και των εκτοπισμών και διαμέσου αυτών τη συνολική ιστορική αποκατάσταση της ελληνικής εθνότητας.⁹ Τέλος, ανάμεσα στους Έλληνες της ΕΣΣΔ ωριμάζει η ιδέα διεκδίκησης κάποιου τύπου αυτονομίας.

Οι διεργασίες αυτές καταλήγουν στο ιδρυτικό, Πρώτο Πανερωσιακό Συνέδριο των Ελλήνων της ΕΣΣΔ που λαμβάνει χώρα τον Μάρτιο του 1991 στο τουριστικό θέρετρο Γκελεντζίκ στα ρωσικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας.¹⁰ Το μεγάλο διακύβευμα του συνεδρίου είναι η αυτονομία, για την ακρίβεια η εδαφική αυτονομία, μια ελληνική δημοκρατία στο πλαίσιο της ΕΣΣΔ την οποία οι σύνεδροι που υποστήριζαν το σχετικό αίτημα τοποθετούσαν στην περιοχή μεταξύ της Μαύρης Θάλασσας και του Κουμπάν στην περιφέρεια του Κρασνοντάρ, όπου και πραγματοποιούταν το συνέδριο. Η πρόταση για εδαφική αυτονομία δίχασε το σώμα του συνεδρίου. Υποστηρίχθηκε κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, από τους σύνεδρους της Κεντρικής Ασίας και της Γεωργίας, ενώ οι σύνεδροι από τη Ρωσία και την Ουκρανία, χωρίς να απορρίπτουν ανοιχτά την πρόταση εμφανίζονται πιο συγκρατημένοι σχετικά με το κατά πόσο η πρόταση αυτή είναι υλοποιήσιμη. Οι σύνεδροι από το Καζακστάν και τις άλλες δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας που έχουν κυρίως βιώσει τους εκτοπισμούς της περιόδου 1942-1949, όπως και αυτοί από τη Γεωργία, αντιμετωπίζουν τη στιγμή του συνεδρίου τον αναδυόμενο εθνικισμό των «δικαιού-

9. Για τις αποφάσεις του ειδικού plenum για τις εθνότητες (Σεπτέμβρης 1989) που περιλάμβαναν και την πλήρη αποκατάσταση των εθνοτήτων που εκτοπίστηκαν από τον Στάλιν βλ. G. Smith, *ό.π.*

10. Το συνέδριο αποτέλεσε κορυφαίο γεγονός και σ' αυτό παραβρέθηκαν παρατηρητές από τον πολιτικό και επιστημονικό κόσμο της ΕΣΣΔ και της Ελλάδας καθώς και εκπρόσωποι ποντιακών οργανώσεων και σωματίων από την Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο. Είναι χαρακτηριστικό ότι το προηγούμενο συνέδριο των Ελλήνων στη Ρωσία είχε πραγματοποιηθεί το καλοκαίρι του 1917 στο μεσοδιάστημα μεταξύ των επαναστάσεων του Φλεβάρη και του Οκτώβρη. Στις δύο αυτές μεταβατικές περιόδους, οι Έλληνες δοκιμάζουν να αναδιαπραγματευθούν τη θέση τους και να διεκδικήσουν δικαιώματα σε ένα ασταθές και μεταβαλλόμενο πολιτικό περιβάλλον.

χων» εθνών στις υπό ανεξαρτητοποίηση ενωσιακές δημοκρατίες όπου διαμένουν. Οι συνέδροι από αυτές τις δημοκρατίες επιδεικνύουν άρα εντονότερο πολιτικό βολонταρισμό. Το σύνθημα τους είναι «ή ελληνική εδαφική αυτονομία ή εγκατάλειψη των περιοχών μας και αναχώρηση για την Ελλάδα». Σύμφωνα με αυτή την τάση, το μόνο μέσο που διασφαλίζει την ανάπτυξη της ελληνικής κουλτούρας, τη διάσωση της ελληνικής ταυτότητας αλλά και τον απαραίτητο οικονομικό ζωτικό χώρο, με τη βοήθεια και της Ελλάδας,¹¹ είναι η εδαφική αυτονομία. Το επιμύθιο της σοβιετικής εμπειρίας είναι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, ότι ο μεγάλος γεωγραφικός διασκορπισμός των Ελλήνων στην αχανή ΕΣΣΔ και η απουσία θεσμικά κατοχυρωμένης αυτόνομης εδαφικής δομής τούς κατέστησαν ευάλωτους, τόσο απέναντι στους εκάστοτε σχεδιασμούς της σοβιετικής πολιτικής, όσο και στον κίνδυνο της πολιτισμικής αφομοίωσης. Η συγκυρία της περεστρόικα φαίνεται να είναι επιτρεπτική για τέτοιου είδους διεκδικήσεις, αφού το σοβιετικό κράτος φαίνεται να συζητάει την πιθανότητα παραχώρησης κάποιου τύπου εδαφικής αυτονομίας σε πρώην εκτοπισμένες εθνότητες, όπως οι Γερμανοί του Βόλγα και οι Τατάροι της Κριμαίας.¹²

Οι συνέδροι από την Ουκρανία¹³ και κυρίως από τη Ρωσία είναι στην πλειοψηφία τους αντίθετοι με την προοπτική άμεσης διεκδίκησης εδαφικής αυτονομίας και υποστηρίζουν κάποιο μοντέλο πολιτιστικής —μη εδαφικής— αυτονομίας, ευνοώντας παράλληλα την επιστροφή των πρώην εκτοπισμένων από την Κεντρική Ασία προς τη Ρωσία και τη Γεωργία. Φοβούνται ότι το αίτημα της

11. Η οικονομική συνεργασία των ενωσιακών και αυτόνομων δημοκρατιών με ξένα κράτη και οργανισμούς περιλαμβανόταν στις αποφάσεις του ειδικού plenum για τις εθνότητες. G. Smith, *ό.π.*

12. A. Khazanov, «Άνθρωποι χωρίς προορισμό...», *ό.π.*, σσ. 349-350.

13. Οι Έλληνες της Ουκρανίας ζουν στη μεγάλη τους πλειοψηφία στην περιοχή του Ντονιέτσκ και της Μαριούπολης στην Αζοφική Θάλασσα. Οι Μαριουπολίτες, που χωρίζονται σε ελληνόφωνους (μαριουπολίτικα) και ταταρόφωνους (ουρούμ), εγκαταστάθηκαν στην περιοχή το 1778, μετακινούμενοι από το Ταταρικό Χανάτο της Κριμαίας μετά από σχετική απόφαση της Αικατερίνης της Μεγάλης. Για τους Έλληνες της Μαριούπολης και του Ντονιέτσκ βλ. K. Kaurinkoski, *Les Grecs dans le Donbass. Analyse des Identités Collectives dans deux villages d'Ukraine Orientale*, Presses Universitaires du Septentrion, 1997 (δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή).

εδαφικής αυτονομίας σε μια περιοχή όπου οι Έλληνες δεν ξεπερνούν το 2% του πληθυσμού θα προκαλέσει αντιδράσεις από τις υπόλοιπες ομάδες της περιοχής στην οποία οι ίδιοι ζουν,¹⁴ δηλαδή τους Ρώσους που αποτελούν το 76%, τους Κοζάκους, τους Αρμένιους και τους Αδιγέους.¹⁵

Παρατηρούμε εδώ πως οι εκπρόσωποι των διάφορων τοπικών οργανώσεων κάνουν διαφορετική ανάγνωση της σοβιετικής εμπειρίας αλλά και της τρέχουσας πραγματικότητας, ανάγνωση που καθορίζεται από τις διαφορετικές τους ιστορικές εμπειρίες αλλά και τη διαφορετική τους θέση στην παρούσα, ταχύτατα μεταβαλλόμενη, ιστορική συγκυρία της ύστερης σοβιετικής περιόδου. Στο συνέδριο του Γκελεντζίκ αναβιώνει, 80 χρόνια μετά, η σφοδρή διαμάχη μεταξύ του Στάλιν και του αυστρομαρξιστή Otto Bauer περί εδαφικής ή πολιτιστικής αυτονομίας, ως της ενδεδειγμένης λύσης για το εθνικό ζήτημα στα πολυεθνικά κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.¹⁶ Αποτελεί ιστορική ειρωνεία το γεγονός ότι προσυπογράφουν οι πρώην εκτοπισμένοι από τον Στάλιν τη βασική προεπαναστατική του θέση για το εθνικό θέμα, σύμφωνα με την οποία δεν νοείται έθνος χωρίς συγκεκριμένο έδαφος, αλλά και οποιδήποτε καθεστώς αυτονομίας δεν μπορεί παρά να είναι εδαφικό. Οι σύνεδροι

14. Αντίστοιχες αντιδράσεις που ανάγκασαν την σοβιετική κυβέρνηση να υποχωρήσει από τα σχέδια της για παραχώρηση αυτόνομων εδαφικών δομών, υπήρξαν και στις περιπτώσεις των Γερμανών του Βόλγα και των Τατάρων της Κριμαίας. Βλ. Α. Khazanov, «Άνθρωποι χωρίς προορισμό...», ό.π.

15. Οι Αδιγέοι (Τσερχέζοι) είναι μουσουλμάνοι αυτόχθονες του Βόρειο-Δυτικού Καυκάσου που εκδιώχθηκαν μαζικά προς την Οθωμανική αυτοκρατορία τον 19ο αιώνα. Εντός της περιφέρειας του Κρασνοντάρ υπάρχει, από το 1922, η αυτόνομη δημοκρατία της Αδιγέας όπου όμως οι Αδιγέοι αποτελούν μειοψηφία.

16. J. Staline, *Le Marxisme et la Question Nationale et Coloniale*, Editions Sociales, Paris 1953· O. Bauer, *The Question of Nationalities and Social Democracy*, University Press of Minnesota, Minneapolis 2000. Βλέπε επίσης, Μ. Löwy (Μ. Λεβί), *Το εθνικό ζήτημα: από το Μαρξ μέχρι σήμερα*, Στάχυ, Αθήνα 1993, σσ. 66-76 και Α. Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, Πόλις, Αθήνα 2005, σσ. 29-40. Στην πραγματικότητα η σοβιετική πολιτική για τις εθνότητες και το εθνικό ζήτημα της περιόδου 1924-1937, που σε μεγάλο βαθμό σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε από τον ίδιο τον Στάλιν, αποτέλεσε συνδυασμό και των δύο παραπάνω αρχών.

από την Ουκρανία και τη Ρωσία πλησιάζουν περισσότερο στη θέση των αυστρομαρξιστών Otto Bauer και Karl Renner που έδιναν έμφαση στην πολιτιστική και εκπαιδευτική αυτονομία των εθνοτήτων χωρίς εδαφική αυτονομία και διάσπαση του ενιαίου πολιτικού κράτους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα νομιμοποιητικά επιχειρήματα των υπέρμαχων της εδαφικής αυτονομίας, όπως καταγράφονται στα πρακτικά του συνεδρίου.¹⁷ Οι υποστηρικτές του σχεδίου της εδαφικής αυτονομίας στηρίζουν την πρότασή τους στη βάση της εντοπιότητας των ελληνικών πληθυσμών, στη βάση δηλαδή ενός αυτοχθονικού δικαιώματος πάνω στην επιλεγείσα για τη δημιουργία αυτόνομης ελληνικής δημοκρατίας περιοχή. Στην αυτοχθονία αυτή δίνουν διπλή ιστορική διάσταση. Η πρώτη της εκδοχή, η πιο προφανής, είναι το γεγονός πως οι Έλληνες υπήρξαν ανάμεσα στους πρώτους πληθυσμούς που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά την κατάληψή της από την Τσαρική Ρωσία, τον 19ο αιώνα. Το επιχείρημα αυτό, χωρίς να είναι αμελητέο, δεν είναι και αρκετό, αφού ουσιαστικά υπήρξε ταυτόχρονη άφιξη Ελλήνων, Κοζάκων, Ρώσων, Γερμανών και Τσέχων, ενώ στην περιοχή είχαν απομείνει και λίγοι από τους αυτόχθονες καυκάσιους Αδιγέους.

Στο σημείο αυτό επιστρατεύεται το «δυνατό χαρτί» της επιχειρηματολογίας που είναι η αρχαία ελληνική παρουσία στην περιοχή. Όλα τα παράλια και τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής ήταν αρχαίες ελληνικές αποικίες. Σύμφωνα με τη διατύπωση ενός ομιλητή «Είναι περιττό να εξηγήσει κανείς ότι οι Έλληνες είναι αυτόχθονες, ντόπιοι στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και να προσπαθήσει να το αποδείξει με νομικά, ιστορικά, αρχαιολογικά, πολιτισμικά επιχειρήματα.» Κάποιος άλλος ομιλητής σημειώνει ότι «Το μέρος στο οποίο βρισκόμαστε και το οποίο σήμερα ονομάζεται Γκελεντζίκ είναι ο αρχαίος ελληνικός Τορικός». Ένας τρίτος τέλος δηλώνει: «Οι Έλληνες είναι πολύ παλιοί κάτοικοι αυτής της περιοχής (...) με ρωτούν πώς βρέθηκαν οι Έλληνες σε αυτή τη Δημοκρατία; Μου είναι ευκολότερο όμως να πω κάτι άλλο. Πώς βρέθηκαν οι άλλοι και όχι οι Έλληνες!». Ο D. Horgwitz έχει πολύ εύστοχα σημειώσει ότι για τις εθνοτικές ομάδες: «to be

17. Πρακτικά του Πρώτου Πανερωσιακού Ιδρυτικού Συνεδρίου των Ελλήνων της ΕΣΣΔ, Γκελεντζίκ, 29-31 Μαρτίου 1991 (δακτυλογραφημένο κείμενο – ελληνική μετάφραση).

indigenous means to own the place». Ο Horowitz παρατηρεί όμως πως στις κοινωνίες όπου υπάρχει ισχυρός ανταγωνισμός μεταξύ διαφορετικών ομάδων που μοιράζονται το ίδιο έδαφος, σε τελική ανάλυση, δεν μετράει ποιος έφτασε πρώτος ή σε ποιον αναγνωρίζεται αυτή η πρωτιά, αλλά το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο αρθρώνονται αυτά τα αιτήματα και η χρήση που τους κάνουμε.¹⁸

Στην προσπάθειά τους να πείσουν το σώμα του συνεδρίου οι ομιλητές αυτοί κινητοποιούν τη μνήμη ενός απώτερου παρελθόντος επιχειρώντας να θεμελιώσουν μια γραμμική αφήγηση αδιάλειπτης ιστορικής παρουσίας των Ελλήνων στην περιοχή. Η Μαύρη Θάλασσα προβάλλεται ως μια γεωγραφική ολότητα που αποτελεί κοιτίδα του ελληνικού πολιτισμού, γεγονός που θεμελιώνει δικαιώματα για τους Ρωμαίους σήμερα. Το μοντέλο είναι γνωστό και έχει δοκιμαστεί σε αρκετές αμφισβητούμενες περιοχές του πλανήτη.¹⁹

Η πρόταση για την αυτονομία υπερψηφίστηκε αλλά οι ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις την κατέστησαν νεκρό γράμμα. Εννιά μόλις μήνες μετά το συνέδριο, η ομοσπονδιακή Σοβιετική Ένωση που αποτελούσε το πλαίσιο εφαρμογής του σχεδίου εδαφικής αυτονομίας έπαψε οριστικά να υπάρχει και οι Έλληνες της ΕΣΣΔ ξύπνησαν το πρωί της 1ης Ιανουαρίου 1992 πολίτες νέων ανεξάρτητων κρατών.²⁰ Ο «νομιμόφρων» αυτός ελληνικός εθνικισμός πέθανε πριν καν γεννηθεί. Οι Έλληνες της Σοβιετικής Ένωσης δεν ήταν διατεθειμένοι να ξεκινήσουν ένοπλο αγώνα για εδαφική αυτονομία. Αντίθετα, τελικά θα γίνουν θύματα των εθνικισμών των μεγαλύτερων εθνών της πρώην πλέον ΕΣΣΔ (Κεντρική Ασία και Γεωργία) και των βίαιων εθνοτικών συγκρούσεων που ξε-

18. D Horowitz, *Ethnic groups in conflict*, University of California Press, Berkeley 1985, σσ. 202-204.

19. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν η σερβική και η αλβανική ιστορική αφήγηση περί αέναης και αδιάλειπτης παρουσίας των δύο εθνών στο Κόσοβο προκειμένου να θεμελιώσουν, με όρους ιστορικής και πολιτισμικής συνέχειας, κυριαρχικά δικαιώματα στο σήμερα. Βλ. Σ. Πεσμαζόγλου, *Κόσοβο: Η Διττή Ύβρις. Επιτήρηση και Τιμωρία*, Πατάκης, Αθήνα 2000, σσ. 73-86.

20. Πρόκειται για ένα φαινόμενο μετακίνησης των συνόρων πάνω από τους ανθρώπους αντί για τη μετακίνηση ανθρώπων δια μέσω συνόρων κατά την έκφραση της Βουτυρά. Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δυο πατρίδες. Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα: Η περίπτωση των «Ρωσοποντίων» στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006(α).

σπούν κυρίως στον Καύκασο (πόλεμος της Αμπχαζίας) με αποτέλεσμα να επιλέξουν ή να εξαναγκαστούν να εγκαταλείψουν μαζικά τις εστίες τους και να εγκατασταθούν στην Ελλάδα κυρίως και στη Ρωσία δευτερευόντως.

Οι συνέπειες της διάλυσης της ΕΣΣΔ για τους Έλληνες δεν είναι ομοιόμορφες σε όλες τις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες. Στο χρονικό σημείο της μετάβασης μετά το 1991, σε μια περίοδο ρευστότητας και αβεβαιότητας για το μέλλον μπαίνει ένα μεγάλο δίλημμα: παραμονή ή αναχώρηση και εγκατάσταση στην Ελλάδα; Αυτό το δίλημμα τίθεται και λύνεται με διαφορετικό τρόπο στη Ρωσία από ό,τι στη Γεωργία και στις δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας που ανεξαρτητοποιούνται.²¹ Η Ρωσία, έστω και σε κατάσταση βαθιάς και παρατεταμένης οικονομικής κρίσης εκείνη την εποχή, δεν παύει να αποτελεί ένα αναπτυγμένο κράτος με πλούσιες υποδομές και τεχνογνωσία και με ανεξάντλητες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Κυρίως όμως διατηρεί και μάλιστα συνταγματικά κατοχυρωμένο, τον πολυεθνικό της χαρακτήρα. Οι Ρωμαίοι, εκτός από την έντονη τοπική ταυτότητα του μαυροθαλασσίτη ή του καυκάσιου, διατηρούν και μια ισχυρή ιστορική και πολιτισμική σύνδεση με τη ρωσική κοινωνία. Ο εγγενής πολυεθνικός χαρακτήρας της Ρωσίας τους επιτρέπει να αισθάνονται ροσιγιάνι (κάτοικοι-πολίτες της Ρωσίας αν και δεν αισθάνονται ρούσκι (εθνοπολιτισμικά Ρώσοι)).²²

21. E. Voutira, «Pontic Greeks: Migrants or Refugees» στο *Journal of Refugee Studies*, *The odyssey of the Pontic Greeks (special issue)*, Oxford University Press, 4 (4), 1991, σσ. 410-413.

22. Για τη διάκριση μεταξύ των κατηγοριών *rossiane* και *russkie* που αναδεικνύει τις διαφορετικές αλλά συνυπάρχουσες εκδοχές του εθνικού ανήκειν (εδαφική και εθνοπολιτισμική) στην ΕΣΣΔ και τη Ρωσία βλ. R. Brubaker, *ό.π.*, σσ. 142-145 και V. Tishkov, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union. The Mind Aflame*, Sage, 1997, σ. VIII-X. Ο όρος «Γκρέκι» δηλώνει ταυτόχρονα την ετεροπροσδιοριζόμενη εθνοτική κατηγορία και την αυτοπροσδιοριζόμενη εθνοτική ομάδα ως συλλογική ταυτότητα. Τα κοινωνικά υποκείμενα μπορεί να αποδέχονται και να διεκδικούν τον προσδιορισμό που τους αποδίδεται από το κράτος, από τους επιστήμονες ή από τους «άλλους», μπορεί όμως και όχι. Έτσι, γίνεται κατανοητό ότι, ως ετεροπροσδιορισμός, ο όρος Γκρεκ δεν περιγράφει πώς τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται αυτή την ταυτότητα και ακόμα λιγότερο αν τη διεκδικούν. Για τη διαφορά μεταξύ «ονομαστικής» και «πραγματικής» ταυτότητας βλ.

Η κατάσταση στη Γεωργία και τις πρώην δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας είναι πολύ διαφορετική. Οι πρώην αυτές σοβιετικές δημοκρατίες βρίσκονται σε ακόμη πιο δεινή οικονομική κατάσταση και με λιγότερες προοπτικές ανάπτυξης αλλά κυρίως μετασχηματίζονται γρήγορα σε εθνικά κράτη που «εθνικοποιούν» το εκπαιδευτικό τους σύστημα αλλά και την πολιτική και οικονομική σφαίρα με όρους αντίθεσης προς το σοβιετικό παρελθόν και τη ρωσική πολιτική και πολιτισμική επιρροή. Στο διασπασμένο μετασοβιετικό πλαίσιο οι χώρες αυτές δεν ικανοποιούν τους ελάχιστους οικονομικούς και κοινωνικούς όρους για την παράταση της παραμονής των Ελλήνων, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις αισθάνονται πλέον ανεπιθύμητοι και πέφτουν θύματα αυτής της εθνικοποιητικής διαδικασίας αλλά και βίαιων εθνοτικών και διεθνικών συγκρούσεων που δεν τους αφορούν.²³

Ως αποτέλεσμα, η μετοικεσία από την Κεντρική Ασία και την Αμπχαζία γίνεται μαζικά, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και με πλήρη διάρρηξη των δεσμών με τον μέχρι τότε τόπο εγκατάστασης και παίρνει χαρακτήρα προσφυγιάς.²⁴ Αντίθετα η μετανάστευση από τη Ρωσία είναι συγκριτικά πιο περιορισμένη και είναι περισσότερο αποτέλεσμα ατομικών και οικογενειακών στρατηγικών που σχεδιάζονται με μεγαλύτερη άνεση χρόνου και συνήθως περιλαμβάνουν τη διατήρηση δεσμών με τις εστίες στη Ρωσία. Για όσους μεταναστεύουν η απόφαση αυτή παίρνεται μετά από ένα ή περισσότερα διερευνητικά ταξίδια στην Ελλάδα και συνήθως χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση σύνθετων στρατηγικών εγκατάστασης που συνδυάζουν το εδώ με το εκεί.

R. Jenkins, *Κοινωνική Ταυτότητα*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σσ. 128-130. Για τις διαβαθμίσεις της εθνοτικής ενσωμάτωσης βλ. T. H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, Pluto Press, London 2002 [1993], σσ. 40-44. Για μια προσέγγιση που αμφισβητεί τη χρησιμότητα της εθνοτικής ομάδας ως μονάδας και εργαλείου ανάλυσης του εθνοτισμού βλ. R. Brubaker, «Ethnicity without Groups» στο *Archives Européennes de Sociologie XLIII* [2], 2002, σσ. 163-189.

23. Βλ. Ε. Βουτυρά, «Βίαιες μετακινήσεις, μεταναστεύσεις και επαναπατρισμός. Διλήμματα ταυτότητας των Ελλήνων της Κεντρικής Ασίας», στο *Η Διασπορά των Ελλήνων στη Ρωσία από την πτώση της πόλης μέχρι σήμερα*, Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1997, σσ. 171-207.

24. *Αυτόθι*

Δέκα χρόνια μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ η ελληνική παρουσία στη Ρωσία και ιδιαίτερα στις παραδοσιακές περιοχές εγκατάστασης στο νότιο τμήμα της χώρας στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας και του Βόρειου Καυκάσου παρουσιάζει αύξηση.²⁵ Οι δημογραφικές απώλειες από τη μετανάστευση προς την Ελλάδα αντισταθμίζονται και υπερκαλύπτονται από την εισροή και την εγκατάσταση Ελλήνων από το εγγύς εξωτερικό, τις πρώην δηλαδή σοβιετικές δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας, της Γεωργίας (συμπεριλαμβανομένης της Αμπχαζίας) αλλά και από τη Σιβηρία αναζωογονώντας δημογραφικά τις ελληνικές κοινότητες της Νότιας Ρωσίας. Εκτός από την περίπτωση αυτών που επέλεξαν την «παλινοδότηση» και την μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα, οι οποίοι στην περιοχή της έρευνάς μου ήταν σχετικά λίγοι, το άνοιγμα των συνόρων και η επαφή με την Ελλάδα ήταν μια εξαιρετικά σημαντική εξέλιξη που επηρέασε και επηρεάζει και αυτούς που παραμένουν στη Ρωσία.

2. Το άνοιγμα των συνόρων και η επαφή με την Ελλάδα

Το άνοιγμα των εξωτερικών συνόρων της πρώην ΕΣΣΔ σηματοδοτεί μια τεράστια αλλαγή για το σύνολο της σοβιετικής κοινωνίας. Η αλλαγή αυτή είναι ακόμα πιο σημαντική για μια σειρά εθνοτήτων, των λεγόμενων της διασποράς ή αλλογενών όπως οι Γερμανοί, οι Εβραίοι, οι Πολωνοί, οι Φινλανδοί και οι Έλληνες που έχουν ένα εθνικό κέντρο αναφοράς εκτός των σοβιετικών συνόρων. Για τους Ρωμαίους η Ελλάδα, εκτός από χώρα αναφοράς, αποτελεί και τόπο κατοικίας συγγενών, φίλων και συγχωριανών που εγκαταστάθηκαν σ' αυτή, εγκαταλείποντας τη Σοβιετική Ένωση σε διαδοχικές μετακινήσεις, κυρίως την περίοδο 1917-1932, το 1939 και λίγοι τη δεκαετία του 1960.

Η επαφή των Ρωμαίων της Ρωσίας με την Ελλάδα, μετά το άνοιγμα των συνόρων, παίζει καθοριστικό ρόλο στην αναδιαπραγμάτευση της κοινωνικής τους θέσης αλλά και στη, με νέους όρους, διαχείριση της ταυτότητας στο με-

25. Η τελευταία σοβιετική απογραφή του 1989 κατέγραψε 91.699 Έλληνες στη Ρωσία και 358.068 σε όλη την ΕΣΣΔ. Στην πρώτη μετασοβιετική απογραφή του 2002 οι Έλληνες της Ρωσίας είχαν φτάσει τις 97.827.

τασοβιετικό πλαίσιο. Η μέχρι τότε σχεδόν αποκλειστικά φαντασιακή σχέση με τη χώρα αναφοράς παίρνει νέες απτές μορφές πολιτικής, οικονομικής και συμβολικής σύνδεσης. Για πρώτη ουσιαστικά φορά²⁶ γίνεται δυνατή η μετάβαση στην Ελλάδα, όχι μόνο για μόνιμη εγκατάσταση, αλλά και για εποχική απασχόληση, εμπόριο στις λαϊκές αγορές ή απλά για να επισκεφθούν τον τόπο.

Διαδεδομένο μοτίβο, τα πρώτα χρόνια μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, είναι η πραγματοποίηση πολλαπλών ταξιδιών διάρκειας μερικών εβδομάδων ή μηνών με κίνητρο οικονομικό.²⁷ Η πρακτική αυτή περιλαμβάνει εποχική εργασία σε οικοδομές και αγροτικές εκμεταλλεύσεις και αφορολόγητο μικροεμπόριο προϊόντων και αντικειμένων από τη Ρωσία στις λαϊκές αγορές της Ελλάδας. Συνήθως, μέρος του κεφαλαίου που συγκεντρώνεται επενδύεται σε «δυτικά» προϊόντα που εκείνη την εποχή είτε δεν υπάρχουν ή είναι εξαιρετικά ακριβά και δυσεύρετα στη Ρωσία, τα οποία οι Πόντιοι μεταπωλούν κατά την επιστροφή τους. Η διαδεδομένη αυτή οικονομική πρακτική παίρνει σε αρκετές περιπτώσεις τη μορφή πιο οργανωμένης επιχειρηματικής δραστηριότητας τύπου «εισαγωγές – εξαγωγές».

Με δεδομένο το κλίμα χαλάρωσης των συνοριακών και τελωνιακών ελέγχων και την απουσία σαφούς νομικού πλαισίου τα πρώτα μετασοβιετικά χρόνια, οι οικονομικές αυτές δραστηριότητες επιτρέπουν μια πολύτιμη αρχική συσσώρευση κεφαλαίου που επενδύεται σε επιχειρηματικές δραστηριότητες και αγορά γης και ακινήτων στη Ρωσία. Παράλληλα, η διαμονή και η οικονομική δραστηριοποίηση στην Ελλάδα λειτουργούν ως πηγή επιχειρηματικής έμπνευσης που μεταφράζεται σε επιχειρηματικές καινοτομίες στην «παρθένα αγορά» της μέχρι πρότινος σοσιαλιστικής Ρωσίας. Στο Γκελεντζίκ οι Ρωμαίοι πρώτοι ανέπτυξαν επιχειρηματικές και εμπορικές δραστηριότητες, όπως σύγχρονα φωτογραφεία, μοντέρνα δυτικού τύπου καφέ-εστιατόρια, συσκευασία και πώληση ελληνικού καφέ, ευρωπαϊκού τύπου μετασκευές σπιτιών, κατα-

26. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 είχε επιτραπεί σε ένα πολύ περιορισμένο αριθμό Ρωμαίων να επισκεφθούν την Ελλάδα. Η άδεια αυτή δινόταν, μετά από διαδικασίες πολλών μηνών, σε ανθρώπους που είχαν στην Ελλάδα συγγενείς πρώτου και δεύτερου βαθμού.

27. Αρχικά, τα ταξίδια αυτά γίνονταν με τουριστική βίζα.

σκευή κουφωμάτων αλουμινίου κ.ά. Τους καλοκαιρινούς μήνες της τουριστικής σεζόν στην πόλη λειτουργεί καντίνα που έχει αγοραστεί στην Ελλάδα και πουλάει σουβλάκι με πίτα, ενώ και το πρώτο «σύγχρονο» κρεοπωλείο, με εξοπλισμό αγορασμένο στην Ελλάδα, που λειτούργησε εκτός της κεντρικής αγοράς και των παραδοσιακών «σοσιαλιστικών» καταστημάτων, ανήκει σε Ρωμαίο. Στη φωτεινή επιγραφή πάνω από την είσοδο μπορεί κανείς να διαβάσει την επωνυμία *Κρεατάριχον* [sic] γραμμένη σε κυριλλικό αλφάβητο και πλαισιωμένη από μια ελληνική και μια ρωσική σημαία.²⁸

Το άνοιγμα των συνόρων και η μετάβαση στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς δημιούργησαν στους Ρωμαίους μεγάλες προσδοκίες για τη δυνατότητα οικονομικής συνεργασίας και ελληνικών επενδύσεων στη Ρωσία και πιο συγκεκριμένα στους τόπους εγκατάστασής τους στη Νότια Ρωσία. Ο όρος *joint ventures* μπήκε στο οικονομικό λεξιλόγιο την εποχή της περεστρόικα. Ένα από τα πρώτα αιτήματα κάποιων εκπροσώπων του ελληνικού κινήματος, που ταυτόχρονα ήταν και πιονιέροι της νέας επιχειρηματικότητας της περεστρόικα, προς μια ελληνική αντιπροσωπία κρατικών λειτουργών το 1989 ήταν η παροχή οικονομικής βοήθειας για τη δημιουργία χρηματιστηρίου αξιών στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας. Η αντίδραση μέλους της ελληνικής αντιπροσωπείας πως η ίδρυση χρηματιστηρίου προαπαιτεί τη λειτουργία ανωνύμων εταιριών προς εισαγωγή, προϋπόθεση ανύπαρκτη εκείνη την εποχή, φάνηκε να εκπλήσσει τους Ρωμαίους εκχολαπτόμενους επιχειρηματίες, οι οποίοι πάντως αντείπαν πως καλό θα ήταν να εξασφαλιστεί το κτήριο και η υλικότεχνική υποδομή του χρηματιστηρίου.

Λίγα χρόνια αργότερα οι πολίτες της Ρωσίας είχαν πλέον εξοικειωθεί πολύ περισσότερο με τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς αλλά και οι ελληνικές κρατικές και ιδιωτικές επιχειρήσεις και οι επιχειρηματίες είχαν εξοικειωθεί με τις επενδύσεις εκτός των ελληνικών συνόρων. Για ένα τμήμα των Ελλήνων της Ρωσίας η πρώτη επαφή με τη λογική και τους κανόνες του άγριου καπιταλισμού είχε γίνει στις λαϊκές αγορές της Ελλάδας. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου παρακολούθησα επίσκεψη μεγάλης αντιπροσωπίας κρα-

28. Η επιχειρηματική έμπνευση που αντλούν οι Ρωμαίοι στην Ελλάδα δεν έχει πάντα τα επιθυμητά αποτελέσματα. Το συγκεκριμένο κατάστημα έκλεισε 2 χρόνια μετά την έναρξη της λειτουργίας του.

τικών, αυτοδιοικητικών και επιχειρηματικών φορέων από τη Βόρεια Ελλάδα που σαν κεντρικό άξονα είχε τη διερεύνηση ευκαιριών οικονομικής συνεργασίας. Οι προσδοκίες από αυτές τις επαφές ήταν υψηλές αλλά ένα χρόνο μετά, επιστρέφοντας στο Γκελεντζίκ, πληροφορήθηκα ότι, παρά τα κάποια σχέδια που συνέχιζαν να υπάρχουν ακόμα δεν είχε συντελεστεί ουσιαστική πρόοδος. Οι ελληνικές επενδύσεις στη Ρωσία είναι περιορισμένες σε σχέση με αυτές που γίνονται στα Βαλκάνια και την Ουκρανία και εντοπίζονται κυρίως στη Μόσχα και άλλες μεγάλες πόλεις, μακριά από τους παραδοσιακούς τόπους διαμονής των Ρωμαίων. Στην ευρύτερη περιοχή της επιτόπιας έρευνας, αν και υπάρχει, κυρίως στο λιμάνι του Νοβοροσίσκ και την πρωτεύουσα Κρασοντόντ, περιορισμένη ελληνική οικονομική δραστηριότητα, δεν έχει ακόμα αποκτήσει την έκταση που προσδοκούσαν οι Ρωμαίοι, οι οποίοι δεν παραλείπουν να σημειώνουν την εντονότερη διείδυση των Τούρκων αλλά και των Κυπρίων.

Μια δεύτερη διάσταση της νέας σχέσης με την Ελλάδα είναι αυτή της πολιτικής σύνδεσης με όρους υπηκοότητας. Τα πρώτα χρόνια μετά την περεστρόικα οι Έλληνες της πρώην ΕΣΣΔ απέκτησαν σταδιακά δικαίωμα για βίζα παλιννόστησης που τους επέτρεπε να εγκατασταθούν και να εργαστούν στην Ελλάδα. Μετά από συνεχή παραμονή στη χώρα για ένα έτος εξασφάλιζαν την υπηκοότητα και έπαιρναν ταυτότητα και διαβατήριο. Ορισμένοι Ρωμαίοι από το Γκελεντζίκ ακολούθησαν αυτή τη διαδικασία για την εξασφάλιση ελληνικού διαβατηρίου που δίνει πρόσβαση και σε μια σειρά από κοινωνικές παροχές και μετά επέστρεψαν στη Ρωσία. Κάποιοι από αυτούς εφαρμόζουν βραχυπρόθεσμες πρακτικές που συνδυάζουν το εδώ με το εκεί, προσπαθώντας να αντλήσουν το μέγιστο δυνατό όφελος από αυτό το ημινομαδικό μοντέλο προσαρμογής,²⁹ το οποίο όμως έχει και σημαντικά μειονεκτήματα, ιδιαίτερα για όσους έχουν παιδιά σε σχολική ηλικία. Από το 2000 το δικαίωμα στην υπηκοότητα και το ελληνικό διαβατήριο περιλαμβάνει και τους ομογενείς που συνεχίζουν να διαμένουν στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ μετά από γνωμοδότηση των αρ-

29. Ε. Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα» στο Ο. Καϊφά (επιμ.), *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), 2004, σσ. 223-259.

μόδιων προξενικών αρχών.³⁰ Όπως προέκυψε από την έρευνα, αρκετοί Ρωμαίοι, χωρίς να έχουν συγκεκριμένη στρατηγική εγκατάστασης στην Ελλάδα επιδιώκουν την απόκτηση ελληνικού διαβατηρίου, με δεδομένο πως η Ρωσία επιτρέπει τη διπλή υπηκοότητα.

Τα κίνητρα είναι πολλαπλά. Για τους Ρωμαίους που παραμένουν στη Ρωσία, η βασική κοινωνική παροχή που εξασφαλίζει η ελληνική υπηκοότητα αφορά σε συντάξεις οι οποίες, αν και πενιχρές για τα δεδομένα της Ελλάδας, αποτελούν ακόμα και σήμερα ένα σημαντικό βοήθημα στη Ρωσία.³¹ Το ελληνικό διαβατήριο προσφέρει πάνω από όλα ασφάλεια. Ειδικά κατά την πρώτη δεκαετία μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ η πολιτική ρευστότητα και η παρατεταμένη οικονομική κρίση δημιουργούν κλίμα ανασφάλειας και οδηγούν τους Ρωμαίους σε στρατηγικές αναμονής και εξασφάλισης εναλλακτικών λύσεων. Επίσης το λεγόμενο ευρωπαϊκό διαβατήριο προσφέρει τη δυνατότητα ελεύθερης μετακίνησης και εγκατάστασης στα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανοίγοντας νέες δυνατότητες που ανεξάρτητα από το αν αξιοποιούνται άμεσα αποτελούν ζηλευτό προνόμιο στο μετασοβιετικό πλαίσιο.³² Δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηρίσει κανείς το ευρωπαϊκό διαβατήριο ως αντικείμενο φετίχ για τη ρωσική κοινωνία της δεκαετίας του 1990 και ιδιαίτερα για τις νέες πολιτικές, οικονομικές και εγκληματικές ελίτ της χώρας. Οι καταχωρίσεις στις εφημερί-

30. Η αλλαγή αυτή ψηφίστηκε με νόμο 2790/2000. Αυτός ο νόμος τροποποιήθηκε το 1991 ως προς τα κριτήρια απόκτησης της υπηκοότητας. Για πρώτη φορά, ως κρίσιμο στοιχείο για το χαρακτηρισμό ενός προσώπου ως ομογενούς θεωρείται αυτό της ελληνικής εθνικής συνείδησης και όχι η ελληνική καταγωγή που συνεχίζει να λογίζεται ως στοιχείο της ελληνικότητας και όχι ως απόδειξη. Η ελληνική συνείδηση πιστοποιείται μέσα από σχετική συνέντευξη με τον αιτούντα που πραγματοποιείται στην οικεία προξενική αρχή. Βλ. Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δυο πατρίδες...», *ό.π.*, σσ. 280-282.

31. Εκτός από δικαιώματα, η απόκτηση υπηκοότητας δημιουργεί και υποχρεώσεις με κυριότερη αυτή της στράτευσης για τους άνδρες κάτω των 35 ετών.

32. Για την ανταλλακτική αξία της καταγωγής μετά την κατάρρευση του Ανατολικού μπλοκ βλ. Γ. Αγγελόπουλος, «Το δίκτυο Coca-Cola – Κασκαβάλ: Συλλογικές αναπαραστάσεις, συγγένεια και business στα Βαλκάνια», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *Εαυτός και Άλλος: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Gutenberg, Αθήνα 2003, σσ. 363-364.

δες για την απόκτηση ευρωπαϊκών διαβατηρίων επί πληρωμή, οι εκπομπές στην τηλεόραση για μέλη της Δούμας και επιχειρηματίες που απέκτησαν ξένα διαβατήρια μαζί με καταθέσεις σε ευρωπαϊκές τράπεζες και οι εκατοντάδες ιστοσελίδες με θέμα γάμος στην Ευρώπη καταγράφουν αυτή την εικόνα.

Αν αυτά ισχύουν για τους Ρώσους (ethnic Russians), για τις αλλογενείς εθνότητες της διασποράς, όπως οι Γκρέκι, η σύνδεση με ένα κράτος εκτός των συνόρων της πρώην ΕΣΣΔ μετατρέπεται από μειονέκτημα σε πλεονέκτημα. Από παράγοντας που προκαλούσε την υποψία των αρχών για έλλειψη νομιμοφροσύνης προς τη σοβιετική πατρίδα και αποτέλεσε αιτία διακρίσεων, διώξεων και εκτοπισμών γίνεται πλέον στρατηγικό πλεονέκτημα, ενώ σήμερα η παρουσία των συγκεκριμένων εθνότητων στο ρωσικό έδαφος αποτιμάται θετικά ως μοχλός και μέσο ανάπτυξης νέων διακρατικών σχέσεων.

Εκτός από αυτή την εργαλειακή όψη υπάρχει και μια περισσότερο συναισθηματική διάσταση στην οποία το ταξιδιωτικό έγγραφο αποτελεί σύμβολό της με εθνικούς όρους πρόσληψης της ελληνικής ταυτότητας. Η διάσταση αυτή χαρακτηρίζει ιδιαίτερα ένα τμήμα του πληθυσμού το οποίο μέχρι τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 κατείχε ελληνικά διαβατήρια και ζούσε με άδεια παραμονής στην ΕΣΣΔ.³³ Οι ηλικιωμένοι αυτοί άνθρωποι διεκδικούν σήμερα να ξαναποκτήσουν αυτό που θεωρούν πως στερήθηκαν παράνομα και με διοικητικά προσκόμματα από τη σοβιετική διοίκηση. Χωρίς απαραίτητα να προσβλέπουν σε εγκατάσταση στην Ελλάδα οι άνθρωποι αυτοί διεκδικούν το αφαιρεμένο στοιχείο της ταυτότητάς τους ώστε «να μπορώ να πηγαίνω ελεύθερα στην Ελλάδα και στα σύνορα και στην Ακρόπολη να βλέπουν ότι είμαι Έλληνας».³⁴

33. Η ιδιαίτερη αυτή περίπτωση Ελλήνων της ΕΣΣΔ που είχαν ελληνικά διαβατήρια έχει τις ρίζες της στην ανταλλαγή πληθυσμών και τη συνθήκη της Λωζάννης του 1923. Η συνθήκη όριζε πως τα δύο κράτη αποδίδουν στους υπό ανταλλαγή πληθυσμούς την υπηκοότητα της νέας χώρας εγκατάστασης και μάλιστα με αναδρομική ισχύ και για αυτούς που εγκατέλειψαν τις δύο χώρες πριν την υποχρεωτική ανταλλαγή. Στο πλαίσιο αυτό η Ελλάδα απέδωσε, μέσω των προξενικών της αρχών, διαβατήρια σε μεγάλο αριθμό Ποντίων που εγκατέλειψαν τον Πόντο και μετακινήθηκαν προς τη Ρωσία την περίοδο 1915-1923. Πολλοί από αυτούς δεν έφυγαν για την Ελλάδα και παρέμειναν στην ΕΣΣΔ με ελληνικά διαβατήρια.

34. Ο συγκεκριμένος Ρωμαίος σε επίσκεψή του στην Ακρόπολη το 1989 «προ-

Η τρίτη και εξαιρετικά σημαντική πτυχή της νέας αυτής σχέσης των Ρωμαίων της Ρωσίας με την Ελλάδα είναι η πολιτισμική επαφή που αναπτύσσεται. Η επαφή αυτή συντελείται πρώτον μέσω των μεμονωμένων ή οργανωμένων από τους συλλόγους³⁵ επισκέψεων στην Ελλάδα και δεύτερον μέσω των οργανωμένων θεσμικών επαφών στην ίδια τη Ρωσία.

Η μεγάλη πλειοψηφία των Ρωμαίων με τους οποίους συνομίλησα στο Γκελεντζίκ έχει επισκεφτεί τουλάχιστον μια φορά την Ελλάδα μετά το 1989. Τα ταξίδια αυτά, παρά τα συχνά πενιχρά μέσα των ταξιδιωτών και ιδιαίτερα των ηλικιωμένων, έχουν έναν έντονο χαρακτήρα προσκυνήματος που παίρνει πολλαπλές μορφές. Η πρώτη είναι η αναζήτηση και η συνάντηση με συγγενείς ή φίλους που είχαν εγκαταλείψει την ΕΣΣΔ πολλές δεκαετίες πριν. Το ταξίδι μπορεί να περιλαμβάνει στάσεις σε πολλά διαφορετικά μέρη προκειμένου να συναντηθούν άνθρωποι που δεν έχουν ειδωθεί έως και 60 χρόνια ή που γνωρίζονται μόνο από διηγήσεις, παλιές φωτογραφίες και γράμματα, αλλά και για να επισκεφθούν οι Ρωμαίοι τα ταφεία συγγενών και προγόνων και να σκορπίσουν μια χούφτα χώμα από τον τόπο καταγωγής των νεκρών. Το προσκύνημα παίρνει επίσης την μορφή επίσκεψης και περιήγησης στα «ιερά κέντρα» της ελληνικής και ιδιαίτερης ποντιακής ανθρωπογεωγραφίας όπως η Αχρόπολη και η Παναγία Σουμελά.³⁶ Από τα ταξίδια τους στην Ελλάδα οι Ρωμαίοι φέρνουν πίσω θρησκευτικές εικόνες και καντήλια, σημαίες και χάρτες της Ελλάδας, αφίσες με ελληνικά τοπία, ελληνική και ποντιακή μουσική, ταινίες

δόθηκε» από τα σπαστά ελληνικά του και του ζητήθηκε να περιμένει στην ουρά με τους ξένους για να πληρώσει εισιτήριο. Για την είσοδο στα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους της Ελλάδας ως «αντικειμενικό» κριτήριο της ελληνικότητας, μέχρι την έκδοση ευρωπαϊκής οδηγίας που ζητούσε την κατάργηση αυτής της διάκρισης βλ. R. Clogg (ed.), *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, Macmillan Press, London 1999, σσ. 1-23.

35. Το ελληνικό κράτος μέσω της Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού αλλά και οι νομαρχιακές και τοπικές αυτοδιοικήσεις πληρώνουν τα έξοδα και προσκαλούν στην Ελλάδα συνταξιούχους και παιδιά από την πρώην ΕΣΣΔ.

36. Για τα «ιερά κέντρα» ως αντικείμενα πνευματικού προσκυνήματος που αποκαλύπτουν τη μοναδικότητα της «ηθικής γεωγραφίας» κάθε έθνους, βλ. A.D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 33.

του κλασικού ελληνικού κινηματογράφου και κάθε λογής διακοσμητικά αντικείμενα που παραπέμπουν στην Ελλάδα.

Εκτός από αντικείμενα και αναμνηστικά όμως, οι Ρωμαίοι ταξιδιώτες φέρνουν πίσω και την εικόνα που αποκόμισαν στην Ελλάδα, την οποία μοιράζονται με συγγενείς και φίλους στη Ρωσία. Οι επισκέψεις αυτές, αλλά και οι συζητήσεις που αυτές προκαλούν στη Ρωσία, είναι καθοριστικές για τρεις λόγους. Πρώτον, επιτρέπουν στους Ρωμαίους να αποκτήσουν μια, μερική έστω, αντίληψη για τη νεοελληνική κοινωνία και το νεοελληνικό πολιτισμό. Δεύτερον, αποτελούν αφορμή για τον επαναπροσδιορισμό της θέσης τους ως τμήματος του ελληνισμού. Τρίτον, μέσα από την επαφή και τη συναναστροφή με τους «παλιούς Πόντιους» της Ελλάδας, προκύπτει η ανάγκη να οριοθετηθούν σε σχέση με την «ποντιακότητα» μέσα από τον καθρέφτη της ελλαδικής της εκδοχής.

Η πρόσληψη της νεοελληνικής κοινωνίας δεν είναι και δεν θα μπορούσε να είναι ενιαία και ομοιογενής. Διαφέρει ανάλογα με τις προσωπικές εμπειρίες του καθένα, τη ματιά του, τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά, τα παραδείγματα που έχει υπόψη του για την επιτυχή ή ανεπιτυχή κοινωνική ένταξη Ρωμαίων στην Ελλάδα. Στις διηγήσεις των συνομιλητών μου από τα ταξίδια τους στην Ελλάδα περιλαμβάνονται αρκετές εκφράσεις του τύπου «στην Ελλάδα μου άρεσε» και άλλες τόσες «στην Ελλάδα δεν μου άρεσε». Ωστόσο, αυτό που παρατηρείται είναι μια γενική τάση σταδιακής «απομάγευσης» από την εξιδανικευμένη εικόνα της Ελλάδας³⁷ ως τόπου που θα εξασφάλιζε καλύτερες συνθήκες διαβίωσης αλλά και έναν «ελληνικό τρόπο ζωής». Η απομάγευση αυτή συνδέεται, μεταξύ άλλων, με τις εμπειρίες των νεοεγκατασταθέντων συγγενών και φίλων στην Ελλάδα.³⁸ Στοιχείο κλειδί αποτελεί η διαδε-

37. Η εξιδανικευμένη αυτή εικόνα της Ελλάδας εκφράζεται μέσω της πασίγνωστης στη Ρωσία φράσης του Α. Τσέχωφ από τον «Γάμο» «στην Ελλάδα υπάρχουν τα πάντα». Για την πορεία από την εξιδανίκευση και τις «υψηλές προσδοκίες» στη σταδιακή απομάγευση βλ. Ε. Voutira, «Post-soviet Diaspora Politics: The Case of the Soviet Greeks» στο *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 24, no 2, Οκτώβριος 2006 (β), σσ. 396-397.

38. Για τις εμπειρίες, τα προβλήματα κοινωνικοποίησης και τις αντιλήψεις για την ελληνική πραγματικότητα των Ποντίων από την πρώην ΕΣΣΔ που εγκατα-

δομένη αίσθηση ότι οι Έλληνες της πρώην ΕΣΣΔ αντιμετωπίζονται από μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας ως μια ακόμα ομάδα μεταναστών, γεγονός που εκλαμβάνεται ως ευθεία αμφισβήτηση της ελληνικότητάς τους. Άλλο κρίσιμο παράγοντα αποτελεί η αδυναμία, η οποία προσλαμβάνεται και ως έλλειψη πολιτικής βούλησης, του ελληνικού κράτους, να διαχειριστεί ικανοποιητικά το μαζικό κύμα εγκατάστασης των Ποντίων και να τους προστρέξει αποτελεσματικά. Η διαδεδομένη αυτή εικόνα εντείνεται όσο αντιστρέφεται το αρνητικό οικονομικό κλίμα και βελτιώνονται οι αντίστοιχες προοπτικές στη Ρωσία αλλά και μέσω της σύγκρισης με τα μοντέλα υποδοχής και «παλιννόστησης» που εφάρμοσαν το Ισραήλ και η Γερμανία, έτσι όπως αυτά γίνονται γνωστά στη Ρωσία. Κρίσιμο είναι τέλος το στοιχείο της σταδιακής συνειδητοποίησης ότι η Ελλάδα αποτελεί μια διαφορετική και ταυτόχρονα έντονα μονοπολιτισμική κοινωνία προς την οποία αισθάνονται, από πολλές απόψεις, ξένοι.

Ο επίσημος κρατικός λόγος της Ελλάδας εντάσσει τους Έλληνες της πρώην ΕΣΣΔ στην υπεροικογένεια του ελληνικού έθνους με όρους καταγωγής σύμφωνα με το δίκαιο του αίματος (*jus sanguinis*). Ο επίσημος αυτός λόγος είναι συμβατός με τη ρωσική και σοβιετική αντίληψη για το εθνικό ανήκειν όπου η κατηγορία της εθνικότητας (*personal nationality*) με όρους εθνοπολιτισμικής καταγωγής αποτελεί, ήδη από την ύστερη περίοδο της τσαρικής Ρωσίας και μετέπειτα στην ΕΣΣΔ, όχι μόνο κεντρικό εργαλείο πολιτικής και διοίκησης αλλά και ισχυρή κοινωνική και νοητική κατηγορία που οργανώνει σαφώς οριοθετημένες σχέσεις ετερότητας. Η ελλαδική εμπειρία μέσω των ταξιδιών και της σύντομης διαμονής στη χώρα αποκαλύπτει στους Ρωμαίους την πολυπλοκότητα και τον *sui generis* χαρακτήρα της «ελληνικότητας».³⁹

στάθηκαν στην Ελλάδα βλ. Τ. Χατζηγεωργίου, *Έλληνες Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Εκφράσεις της ταυτότητας και της κοινωνικοποίησης στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2006 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

39. Δανείζομαι εδώ την έκφραση του Β. Anderson. Για την πολυπλοκότητα της έννοιας της ελληνικότητας και για τα προβλήματα εννοιολόγησης και ορισμού του ελληνικού έθνους βλέπε ενδεικτικά R. Just, «Triumph of Ethnos» στο E. Tonkin, M. McDonald & M. Chapman, *History and ethnicity*, Routledge, London & New York 1989, σσ. 71-88 και R. Hirschon, «Identity and the Greek

Σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας αμφισβητεί την ελληνικότητα αυτών των νεοφερμένων, κατατάσσοντάς τους ως ξένους (Ρώσους) ή πάντως ως «μη καθαρούς» Έλληνες (Ρωσοπόντιους). Σε αυτόν τον ανεπίσημο λόγο περί ελληνικότητας τα κριτήρια που προτάσσονται είναι πολιτισμικά. Ορισμένα εμφανή (salient) πολιτισμικά χαρακτηριστικά των Ρωμαίων, όπως η γλώσσα, τα ονόματα, η ενδυμασία, οι γαστριμαργικές συνήθειες, δεν εμπίπτουν στο ελληνικό πολιτισμικό πρότυπο.⁴⁰ Τα παραπάνω υπονομεύουν τη διαδικασία διεκδίκησης και σύνδεσης με την ταυτότητα του Έλληνα που τους έχει μεν αποδοθεί από το κράτος αλλά η οποία τελεί υπό διαρκή αμφισβήτηση στις καθημερινές συναναστροφές στην κοινωνία υποδοχής.⁴¹

Αυτοπροσδιοριζόμενοι και ετεροπροσδιοριζόμενοι ως εθνοτικά διαφορετικοί στην πολυεθνική ΕΣΣΔ και τη Ρωσία, οι Ρωμαίοι βρίσκονται εξίσου πολιτισμικά διαφορετικοί (και άρα υποδεέστεροι και αποκλεισμένοι) στη μονοπολιτισμική Ελλάδα. Στη χώρα εθνικής αναφοράς, η κοινωνία αμφισβητεί με πολιτισμικούς όρους την ετικέτα του Έλληνα, που στην ΕΣΣΔ αποτέλεσε πηγή διακρίσεων, διωγμών και στίγματος, ακόμα και σε περιόδους όπου σημαντικά ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η ρωμαίικη γλώσσα, είχαν ατονήσει ή συνειδητά δεν προβάλλονταν από τα μέλη της ομάδας. Οι Ρωμαίοι που έρχονται σε επαφή με την Ελλάδα συνειδητοποιούν πως δεν ανήκουν πουθενά ολοκληρωτικά. Η στερεότυπη και ιδιαίτερα διαδεδομένη φράση «στη Ρωσία Πιντός⁴² (Έλληνας), στην Ελλάδα Ρώσος, τελικά τι είμαι, πού ανήκω», πέρα από την όποια εργαλειακή πολιτική χρήση της, περιγράφει

State: Some Conceptual Issues and Paradoxes» στο R. Clogg (ed.), *ό.π.*, σσ. 158-180.

40. Κάτω από την επίκληση της πολιτισμικής διαφοράς « Πως είναι δυνατό να είσαι Έλληνας και να μη μιλάς ελληνικά;» κρύβονται η ανησυχία που προκαλεί η εικόνα του πρόσφυγα ή του μετανάστη καθώς και τα ανακλαστικά που ακόμα, στη δεκαετία του 1990, ξυπνάει σε ένα τμήμα της ελληνικής κοινωνίας η προέλευση από την πρώην ΕΣΣΔ, ως προς την πολιτική ταυτότητα των συγκεκριμένων ανθρώπων.

41. Πρβλ. Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δυο πατρίδες...», *ό.π.*, σ. 271.

42. Παρατσούκλι των Ελλήνων της ΕΣΣΔ, αμφισβητούμενης προέλευσης, με έντονα απαξιωτική χροιά.

με ακρίβεια την οριακή και ενδιάμεση θέση των Ρωμαίων, η οποία εξάλλου είναι χαρακτηριστική των διασπορικών ομάδων.

Στη Ρωσία, ο λόγος περί ελληνικότητας χαρακτηρίζεται από έντονη αμφισημία. Ο επίσημος λόγος των συλλόγων είναι ομογενοποιητικός και δίνει έμφαση στην «κοινή φύση» όλων των Ελλήνων με όρους αίματος και κοινής καταγωγής. Με διάφορες παραλλαγές και ανάλογα με τα συμφραζόμενα, η διάσταση αυτή αναπαράγεται και από μεγάλο τμήμα των Ρωμαίων στον καθημερινό λόγο. Η εγγενής αμφισημία του ρωσικού όρου Γκρεκ (Γκρέκι) διευκολύνει αυτού του τύπου τη ρητορική. Παράλληλα, υπάρχει και ένας ανεπίσημος διαφοροποιητικός λόγος που δίνει έμφαση στην ιστορική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα των Ρωμαίων. Ο διαφοροποιητικός αυτός λόγος κάνει χρήση άλλου είδους προσδιορισμών όπως τ' *εμέτερον* και *Ρωμαίος* σε αντίστιξη με τον Έλλεν.⁴³ Οι περισσότεροι Ρωμαίοι στηλιτεύουν τη στάση των ελλαδιτών «που δεν μας συμπαθούν πολύ», που «δεν καταλαβαίνουν τι έχουμε περάσει» και «μας λένε Ρώσους». Οι Ρωμαίοι αναπτύσσουν έναν λόγο υπεράσπισης της ταυτότητας τους. Ο εν πολλοίς αξιολογικός αυτός λόγος τονίζει την αξία του ρωμαίικου ήθους και της ρωμαίικης πολιτισμικής συμπεριφοράς με όρους ανωτερότητας και αντίθεσης, όχι μόνο έναντι των «άλλων» στη Ρωσία, αλλά και σε σχέση με τους ελλαδίτες, αντιστρέφοντας το «στίγμα» του Ρωσοπόντιου.

Τέλος, η επαφή με την Ελλάδα φέρνει τους Ρωμαίους αντιμέτωπους με την έννοια της «ποντιακότητας». Με άλλα λόγια οι Ρωμαίοι επανοριοθετούν τη ρωμαίικη ταυτότητα σε σχέση με την ποντιακή όπως την προσλαμβάνουν μέσα από το ελληνικό παράδειγμα. Μέχρι την κατάρρευση της ΕΣΣΔ οι Ρωμαίοι ήταν ελάχιστα εξοικειωμένοι με τον όρο Πόντιος⁴⁴ και τις συνδηλώσεις του. Αυτοπροσδιορίζονταν και συνεχίζουν να αυτοπροσδιορίζονται ως Ρωμαίοι ή Γκρέκι σύμφωνα με το επίσημο εθνόνομο των ελληνικών πληθυσμών της πρώην ΕΣΣΔ. Στα συμφραζόμενα της Ρωσίας η κατηγορία του Πόντιου γί-

43. «Ποίος εν αούτος; Τ'εμέτερον εν;» «Α' στην Γκρέτσια έρθεν, Έλλεν.» «Α', Ρωμαίος κ'είναι;». («Ποιος είναι αυτός; Δικός μας είναι;» «Έρθε από την Ελλάδα, Έλληνας.» «Α', δεν είναι Ρωμαίος;»).

44. Ο όρος Πόντιος γεννήθηκε και διαδόθηκε ως διοικητική κατηγορία μετά την εγκατάσταση των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα.

νεται καταρχήν αποδεκτή ως ετεροπροσδιορισμός αν και διατηρεί μια έντονη αμφισημία. Οι Ρωμαίοι θεωρούν πως οι Πόντιοι της Ελλάδας, λόγω κοινής πολιτισμικής καταγωγής, της κοινής εμπειρίας του ξεριζωμού από τον Πόντο και της μεγαλύτερης εξοικείωσης με την ιστορία και τις εμπειρίες αυτού του κλάδου του ποντιακού ελληνισμού, τους κατανοούν περισσότερο και τους δέχονται πιο εγκάρδια. Οι παλιοί Πόντιοι και οι ποντιακές οργανώσεις της Ελλάδας αποτελούν επίσης πηγή «έγκυρης» γνώσης για την ποντιακή ιστορία, που στην ΕΣΣΔ πέρασε μόνο αποσπασματικά στις νεότερες γενιές. Στα μάτια των Ρωμαίων οι Πόντιοι της Ελλάδας πέτυχαν να διατηρήσουν στοιχεία-δείκτες της ιδιαίτερης ταυτότητας τους (μνήμη της ιστορικής πατρίδας, παραδοσιακό πολιτισμό, θρησκευτικότητα, γλώσσα). Από την άλλη, οι Ρωμαίοι καταλογίζουν στους Πόντιους της Ελλάδας ότι έχουν απολέσει, ως ένα βαθμό, τα ιδιαίτερα αξιακά στοιχεία, το ιδιαίτερο πολιτισμικό ήθος,⁴⁵ τους κώδικες που προσδιορίζουν τη ρωμαϊκή εθνοτική τιμή,⁴⁶ υιοθετώντας αξίες και πρότυπα των υπόλοιπων Ελλήνων, οι οποίοι κατά την αντίληψη των Ρωμαίων έχουν με τη σειρά τους υιοθετήσει δυτικούς τρόπους ζωής και αξίες.⁴⁷

3. Η «πολιτιστική αναγέννηση»: Διαμορφώνοντας τη νέα «ρωμαϊκότητα»

Η πολιτισμική επαφή με την Ελλάδα οργανώνεται και μέσα από επίσημα δίκτυα στην ίδια τη Ρωσία. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, το ελληνικό κράτος, μετά και το μαζικό κύμα μεταναστευτικής εισροής στην Ελλάδα, επιχειρεί να στηρίξει τους Έλληνες της πρώην ΕΣΣΔ επιδιώκοντας τη διατήρηση της παρουσίας τους στις εστίες τους ως τμήμα της ελληνικής διασποράς. Διαμέσου του Υπουργείου Εξωτερικών και της Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού επιχειρείται η χαρτογράφηση των Ελλήνων της πρώην ΕΣΣΔ

45. Για τα αξιολογικά ηθικά (και αισθητικά) στοιχεία ενός πολιτισμού που συνοψίζονται στον όρο «ήθος» βλ. C. Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σ. 133.

46. M. Weber, *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*, Κένταυρος, Αθήνα 1997, σσ. 41-56.

47. Πρβλ. Τ. Χατζηγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 286-287.

και η οικονομική, εκπαιδευτική και πολιτιστική ενίσχυση τους.⁴⁸ Στο πλαίσιο αυτό το 1997 η Ελλάδα ανοίγει προξενείο στο λιμάνι του Νοβοροσίσκ στη Μαύρη Θάλασσα. Παράλληλα οι Ρωμαίοι συμμετέχουν πλέον, μέσω των αντιπροσώπων τους, στις διεργασίες δύο διεθνικών οργάνων της ελληνικής διασποράς, του Συμβουλίου Απόδημου Ελληνισμού και του Παγκόσμιου Συνέδριου Ποντιακού Ελληνισμού.

Μια πρώτη διάσταση αυτής της νέας θεσμικής σχέσης είναι τα μέτρα στήριξης της προσπάθειας αναβίωσης της ελληνικής πολιτιστικής ζωής στη Ρωσία. Κεντρικό πεδίο αποτελεί η εκπαίδευση και η ανάπτυξη της ελληνομάθειας, κυρίως μέσω της αποστολής ενός περιορισμένου αριθμού εκπαιδευτικών που πληρώνονται από το ελληνικό κράτος και διδάσκουν ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία σε πανεπιστημιακά τμήματα, σχολεία και στους ελληνικούς συλλόγους.

Το στοιχείο της γλώσσας αποτελεί μια ενδιαφέρουσα όψη των αλλαγών που έχει υποστεί το πολιτισμικό περιεχόμενο της ταυτότητας των Ρωμαίων. Η «παραδοσιακή» γλώσσα των Ρωμαίων είναι τα ρωμαίικα (ποντιακά). Σήμερα στην περιοχή όπου πραγματοποιήθηκε η έρευνα, με κάποιες διαφοροποιήσεις μεταξύ πόλης και αγροτικού χώρου, οι Ρωμαίοι με ικανότητα ενεργητικής χρήσης της γλώσσας περιορίζονται κυρίως στις μεγαλύτερες γενιές. Οι νεότεροι μπορεί να έχουν μεγαλύτερη ή μικρότερη ικανότητα κατανόησης, αλλά χρησιμοποιούν μόνο κάποιες εμβληματικές λέξεις και φράσεις με ιδιαίτερη συμβολική σημασία ή κοινωνική χρησιμότητα (χαιρετισμός μεταξύ Ρωμαίων, επίκληση των θείων, βρισιές, χαρακτηρισμοί για τους «άλλους»). Τα ρωσικά έχουν επικρατήσει ως πρώτη γλώσσα, όχι μόνο στον δημόσιο χώρο αλλά και ως γλώσσα του σπιτιού.

Κατά την περίοδο 1924-1937, όταν λειτουργούσαν αυτόνομες ελληνικές εκπαιδευτικές και πολιτιστικές δομές υπήρξε μια σφοδρή αντιπαράθεση ανάμεσα στους έλληνες διανοούμενους της ΕΣΣΔ για το ποια θα ήταν η επίσημη γλώσσα της εκπαίδευσης. Η καθαρεύουσα είχε πολύ λίγους υποστηρικτές και

48. Για την πολιτική στήριξης των Ελλήνων της πρώην ΕΣΣΔ από το ελληνικό κράτος, τους περιορισμούς και τις παραλείψεις της, βλ. Π. Κοτσιώνης, *Λαοί και Πολιτισμοί στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Η ελληνική παρουσία*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σσ. 244-247.

η επιλογή περιοριζόταν ουσιαστικά ανάμεσα στα ρωμαίικα και τα νέα ελληνικά. Μετά και από σχετική υπόδειξη σοβιετικών γλωσσολόγων επικράτησαν τα νέα ελληνικά με απλοποιημένο εικοσαγράμματο αλφάβητο.⁴⁹ Οι Ρωμαίοι που πήγαν σχολείο μέχρι το 1937, χρονιά που όλα τα ελληνόγλωσσα σχολεία καταργήθηκαν, είναι πολύ περήφανοι που ξέρουν να μιλούν τα καθαρά ελληνικά και επιδεικνύουν αυτή τους τη δεξιότητα.

Σήμερα, η πεποίθηση πως τα ρωμαίικα αποτελούν μια «προφορική διάλεκτο» χαμηλού κύρους χωρίς κοινωνικοοικονομική ανταλλαξιμότητα, παρόλο το ειδικό συμβολικό τους βάρος ως «μητρική» γλώσσα, έχει παγιωθεί μεταξύ των Ρωμαίων της Ρωσίας. Έτσι, αν και το θέμα της «διατήρησης» και της αναπαραγωγής της ελληνικής γλώσσας αποτελεί κεντρικό στόχο των ελληνικών συλλόγων, το δίλημμα ρωμαίικα ή νέα ελληνικά δεν τέθηκε ποτέ στη μετασοβιετική περίοδο. Ενδεικτικό στοιχείο της υποχώρησης της ποντιακής γλώσσας ως πολιτισμικού και συμβολικού δείκτη της ρωμαίικης ταυτότητας, είναι το γεγονός πως στα μαθήματα που οργανώνει ο Σύλλογος στο Γκελεντζίκ αρκετοί νεαροί μαθητές, στην ερώτηση γιατί θέλετε να μάθετε νέα ελληνικά, απάντησαν: «είναι η μητρική μας γλώσσα, η γλώσσα του παππού και της γιαγιάς, η γλώσσα των προγόνων μας», χωρίς να είναι σε θέση να κάνουν τη διάκριση μεταξύ νέων ελληνικών και ποντιακών.⁵⁰

Είναι δύσκολο να εκτιμήσει κανείς ποια θα είναι η εξέλιξη της διάδοσης των νέων ελληνικών ως δεύτερης γλώσσας ανάμεσα στους Ρωμαίους της Ρωσίας. Με δεδομένο ότι η εισαγωγή των νέων ελληνικών ως μαθήματος επιλογής στα σχολεία δεν κατάφερε να γενικευθεί ούτε στις περιοχές με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό,⁵¹ το βάρος της εκμάθησής τους πέφτει στη δράση των συλλόγων. Οι σύλλογοι, μετά από μια πρώτη περίοδο μεγάλης άνθησης, τα

49. Απόστολος Καρπόζηλος «The Greeks in Russia», στο R. Clogg, *ό.π.*, σσ. 147-157.

50. Η πεποίθηση ότι τα ποντιακά αποτελούν διάλεκτο χαμηλού κύρους και όχι γλώσσα που αξίζει να διδάσκεται είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη και στις ποντιακές οργανώσεις της Ελλάδας. G. Drettas, «La langue pontique comme objet identitaire» στο M. Bruneau (ed.), *Les Grecs Pontiques : Diaspora, identité, territoires*, CNRS, Paris 1998, σσ. 78-79.

51. Π. Κοτσιώνης, *ό.π.*, σσ. 248-250.

χρόνια της περεστρόικα και αμέσως μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, ακολουθούν μια πορεία με διακυμάνσεις και σημαντικές διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή. Τα κύρια προβλήματα των συλλόγων συνδέονται με την οικονομική τους δυσπραγία και οργανωτικές δυσκολίες. Μετά τα πρώτα χρόνια ευφορίας για τη συντελούμενη «πολιτισμική αναγέννηση» πολλά ενεργά μέλη των συλλόγων φεύγουν για την Ελλάδα (μεταξύ αυτών και οι περισσότεροι ελληνομαθείς που δίδασκαν νέα ελληνικά) και το βάρος δίνεται στην καθημερινή, ατομική και οικογενειακή μάχη για την επιβίωση και τη βελτίωση των υλικών όρων ζωής. Παράλληλα αναπτύσσεται μια τάση αμφισβήτησης του ρόλου και της αποτελεσματικότητας των συλλόγων, ειδικά σε περιοχές με μεγάλο και συμπαγή ρωμαίικο πληθυσμό. Στις περιοχές αυτές η εθνοτική κοινωνικότητα αναπτύσσεται στην καθημερινότητα με άτυπους τρόπους και οι σύλλογοι δεν επιτελούν τη λειτουργία ενός τόπου συνάντησης και συσπείρωσης των μελών της κοινότητας. Από τις αρχές του 2000, στους συλλόγους της ευρύτερης περιφέρειας του Κρασνοντάρ αρχίζουν να δραστηριοποιούνται πιο έντονα άνθρωποι που ανήκουν στη νέα οικονομική ελίτ και αρκετοί σύλλογοι λειτουργούν πλέον σε μια πιο επαγγελματική βάση, στηριζόμενοι στην οικονομική βοήθεια των πλούσιων μελών και λιγότερο στην εθελοντική συμμετοχή και προσφορά που χαρακτήριζε την προηγούμενη περίοδο.

Μια δεύτερη, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα πτυχή της «πολιτισμικής αναβίωσης» είναι η τέχνη και πιο συγκεκριμένα η μουσική και ο χορός και σε μικρότερο βαθμό το ποντιακό θέατρο. Σε όλους σχεδόν τους τοπικούς συλλόγους διδάσκονται ποντιακοί και ελληνικοί παραδοσιακοί χοροί. Οι δάσκαλοι επιμορφώνονται από επαγγελματίες στην Ελλάδα ή σε σεμινάρια που οργανώνονται επιτόπου στη Ρωσία, ενώ αδελφοποιημένοι ποντιακοί σύλλογοι από την Ελλάδα δωρίζουν στους αντίστοιχους της Ρωσίας, φορεσιές, δίσκους και μουσικά όργανα. Στην περιοχή της έρευνάς μου τα μαθήματα ελληνικών και ποντιακών χορών είναι εξαιρετικά δημοφιλή στη νεολαία. Κάθε χρόνο οργανώνονται τοπικά και περιφερειακά φεστιβάλ ελληνικού πολιτισμού με τη συμμετοχή παιδικών και νεανικών μουσικοχορευτικών συγκροτημάτων. Η θεσμοποιημένη αυτή μορφή έκφρασης του «ελληνικού πολιτισμού» είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική του τρόπου με τον οποίο προσλαμβάνεται και αναπαρίσταται η ελληνικότητα και η ποντιακότητα στη Ρωσία κατά την μετασοβιετική περίοδο.

Σε μια από αυτές τις εκδηλώσεις στην κωμόπολη Καμπαρντίνκα της πε-

ριοχής του Γκελεντζίκ η μεγάλη και εντυπωσιακή αλλά φθαρμένη από τον χρόνο αίθουσα ενός, σοβιετικού τύπου, οίκου ανάπαυσης έχει γεμίσει ασφυκτικά από κόσμο και στη μια άκρη της μεγάλης σκηνης είναι τοποθετημένες οι σημαίες της τοπικής περιφέρειας του Κρασνοντάρ, η ρωσική, η κυπριακή, μια γαλανόλευκη με το ελληνικό εθνόσημο και το δικέφαλο αετό αλλά και η κίτρινη ποντιακή-βυζαντινή, επίσης με τον δικέφαλο. Η πρώτη ομάδα χορευτών κάνει την είσοδό της καταχειροκροτούμενη φορώντας σανδάλια, γαλανόλευκους χιτώνες και χλαμύδες και κρατώντας μια τεράστια ελληνική σημαία. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει συρτάκι, χασάπικο, χασαποσέρβικο και ποντιακούς χορούς και οι χορευτές και οι χορεύτριες φορούν τις ανάλογες φορεσιές. Ένα μουσικό συγκρότημα με μπουζούκι παίζει λαϊκά και αρχοντορεμπέτικα τραγούδια των δεκαετιών του 1960 και 1970 μερικά από τα οποία ήταν ήδη από τότε γνωστά και δημοφιλή στην περιοχή, αλλά και πρόσφατα σουξέ που οι Ρωμαίοι φέρνουν από τα ταξίδια τους στην Ελλάδα και τα οποία κυκλοφορούν από χέρι σε χέρι.

Δύο χρόνια αργότερα, σε μια αντίστοιχη εκδήλωση στο Γκελεντζίκ, αφιερωμένη αυτή τη φορά αποκλειστικά στην ποντιακή μουσική και το χορό, η αίθουσα του *Μελάθρου Πολιτισμού* της πόλης είναι και αυτή τη φορά γεμάτη και το σκηνικό πανομοιότυπο. Η εξαιρετική απόδοση των νεαρών μουσικών και χορευτών ενθουσιάζει το κοινό. Τη στιγμή που ο παρουσιαστής της εκδήλωσης παρουσιάζει τους μουσικούς, στην αίθουσα προκαλείται στιγμιαία αμηχανία την οποία διαδέχεται γενική θυμηδία. Τρία από τα πέντε μέλη του συγκροτήματος έχουν αρμενικά ονόματα και μόνο ο νεαρός λυράρης, δεξιοτέχνης του *κεμεντζέ* και αυτός που παίζει κρουστά είναι τ' εμέτερα. «Την επόμενη φορά πρέπει να βάλουμε και την *Αρμενική σημαία*» σχολιάζει κάποιος με ένα τόνο πικρής ειρωνείας. Είναι αντιδράσεις που πρέπει να γίνουν κατανοητές στο πλαίσιο του έντονου και πολύπλευρου εθνοτικού ανταγωνισμού μεταξύ των δύο ομάδων που εκφράζεται στο επίπεδο της οικονομίας, του πολιτισμού, της θρησκείας, της πρόσφατης και απώτερης ιστορίας.⁵² Σε αρκετές πε-

52. Στην ευρύτερη περιοχή της έρευνας μου Ρωμαίοι και Αρμένιοι δραστηριοποιούνται έντονα στον τομέα του εμπορίου και της εστίασης. Η σχέση μεταξύ οικονομικού συμφέροντος και εθνοτικού ανταγωνισμού και συγκρούσεων έχει μελετηθεί από τον D. Horowitz. D. Horowitz, *ό.π.*, σσ. 105-108, 113-116, 182. Στο

ριπτώσεις Ρωμαίοι μου είχαν εκφράσει με παράπονο και ένα τόνο ζήλιας ότι, σε αντίθεση με τους ίδιους, οι Αρμένιοι της Ρωσίας, λόγω του σημαντικά μεγαλύτερου αριθμού τους αλλά και της ύπαρξης της ενωσιακής δημοκρατίας της Αρμενίας εντός της ΕΣΣΔ, έχουν επιτύχει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό την αναπαραγωγή της γλώσσας και άλλων στοιχείων του πολιτισμού τους και έχουν αποφύγει τη ρωσοποίηση. Ένας από τους Αρμένιους μουσικούς δίνει μια άλλη διάσταση. «*Η οικογένεια μου είναι από τη Δυτική Αρμενία, από το Καρς (Τουρκία). Οι μισοί από τους σκοπούς που παίζαμε απόψε είναι κοινοί, αρμένικοι και ρωμαίικοι. Τον χορό Κότσαρι εμείς τον θεωρούμε αρμενικό και οι Ρωμαίοι δικό τους.*»

Ο «αρχιχορευτής» που ταυτόχρονα διδάσκει ποντιακούς χορούς στον τοπικό σύλλογο μπαίνει στην κουβέντα και ρωτάει τον ανθρωπολόγο από την Ελλάδα αν στη σκηνή «μοιάζαμε με Πόντιους». «*Μα είστε Πόντιοι*» απαντώ. «*Ναι εντάξει αλλά εννοώ αν μοιάζαμε με τους αυθεντικούς Πόντιους στην Ελλάδα. Τα κοστούμια, τον τρόπο που χορεύουν, το στυλ τους;*» Εδώ ο νεαρός χορευτής δεν έχει αμφιβολίες για την εθνοτική του καταγωγή και ταυτότητα. Η επιβεβαίωση που αναζητά από τον ελλαδίτη παρατηρητή αφορά στο αν ανταποκρίνεται στην αρχετυπική εικόνα του Πόντιου χορευτή-πολεμιστή με την ανάλογη φορεσιά, τα έντονα πατήματα και τις λεβέντικες κινήσεις, όπως την προσέλαβε συμμετέχοντας σε σεμινάρια και φεστιβάλ ποντιακού χορού στην Ελλάδα. Οι σύγχρονες αναπαραστάσεις της ποντιακότητας στη Ρωσία διαμεσολαβούνται και κανοναρχούνται από το ελλαδικό παράδειγμα που φέρει για τους Ρωμαίους μια αύρα της αυθεντικότητας.

Η κανονιστική δύναμη αλλά ταυτόχρονα και η αποσπασματικότητα του «ελληνικού προτύπου» όπως «μεταγγίζεται» στη Ρωσία μέσω επίσημων και ανεπίσημων δικτύων και επαφών γίνεται αντιληπτή και στην προσπάθεια διαμόρφωσης και διάδοσης μιας νέας αφήγησης της ποντιακής ιστορίας από τους Ρωμαίους της Ρωσίας. Οι ρωσόγλωσσες εφημερίδες των συλλόγων περιλαμ-

πλαίσιο του φαινομένου που ο Hogowitz ονομάζει «οικονομία της αντιπάθειας», αφού είναι επικίνδυνο να έχεις ταυτόχρονα πολλούς «εχθρούς» και πρέπει να επικεντρώνεσαι στον κύριο αντίπαλο, αναπτύσσεται ένας έντονος ανταγωνισμός μεταξύ Ρωμαίων και Αρμενίων, ο οποίος αποτυπώνεται στις λαϊκές ταξινομήσεις, τα εκατέρωθεν στερεότυπα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις παίρνει και μορφές βίας.

βάνουν, σε κάθε τεύχος τους, άρθρα σχετικά με την ιστορία του Πόντου, τη γενοκτονία και τη διασπορά. Ακόμα και για θέματα της ελληνικής παρουσίας στη Ρωσία και την ΕΣΣΔ, όπως αυτό των ελληνικών αυτόνομων εκπαιδευτικών και πολιτιστικών δομών της περιόδου 1922-1937 και της αμέσως επόμενης εμπειρίας των διώξεων και των εκτοπίσεων (1937-1949), η μεγάλη πλειοψηφία των σχετικών πληροφοριών τους παρέχεται από τη συστηματοποίηση και καταγραφή που έγινε στην Ελλάδα και η οποία ακολουθεί την επίσημη αφήγηση για το ποντιακό ζήτημα. Μέσω των εντύπων αυτών αλλά και από την επαφή με ποντιακούς συλλόγους της Ελλάδας και της διασποράς αρχίζει να γίνεται γνωστή, κυρίως ανάμεσα στα ενεργά μέλη του ελληνικού κινήματος στη Ρωσία, η 19η Μαΐου ως μέρα μνήμης και διεκδίκησης για την αναγνώριση της ποντιακής γενοκτονίας, η πλούσια μοναστική παράδοση του Πόντου και ο καταστατικός μύθος της Ρωμανίας που «ανθεί και φέρει κι άλλο».

Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τμήματα που αφορούν την ευρύτερη ελληνική εθνική αφήγηση, τη σχετική με την αρχαία Ελλάδα, την Επανάσταση του 1821 και το Όχι του 1940. Η εξοικείωση ή η επανοικείωση με αυτά προκύπτει ως αποτέλεσμα της νέας σχέσης με την Ελλάδα. Η 25η Μαρτίου και η 28η Οκτωβρίου, γιορτάζονται επίσημα από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, είτε με εκδηλώσεις που οργανώνει το ελληνικό Προξενείο του Νοβοροσίσκ, είτε στους κατά τόπους συλλόγους. Με δεδομένη την ανυπαρξία ελληνικών εκπαιδευτικών δομών μετά το 1937 και παρά την τεράστια σημασία του μεγάλου αντιφασιστικού αγώνα για τη συλλογική μνήμη και την επίσημη σοβιετική και ρωσική ιστοριογραφία, οι λεπτομέρειες της ελληνικής εμπλοκής και του ρόλου της στον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο ήταν μέχρι πρόσφατα γνωστές μόνο σε περιορισμένο αριθμό μνημένων. Για τους πολλούς μόλις πρόσφατα άρχισε να μπαίνει στο λεξιλόγιο τους το *Dien Όχι* (Η μέρα του Όχι).

Είδαμε εδώ πως οι ελληνικοί σύλλογοι στη Ρωσία επιχειρούν να διαμορφώσουν και να θεσμοποιήσουν ένα νέο πολιτισμικό και συμβολικό ιδίωμα που ενσωματώνει στοιχεία της ρωμαίικης-ποντιακής παράδοσης μέσα και από την ελλαδική της εκδοχή, αλλά και στοιχεία του νεοελληνικού «εθνικού» πολιτισμού που προσλαμβάνονται ως αντιπροσωπευτικά. Στη νέα αυτή φάση ορισμένα από αυτά τα στοιχεία μετατρέπονται σε σύμβολα της ελληνικότητας στη Ρωσία και προβάλλονται ως δηλωτικά της εθνοτικής ταυτότητας στις καθημερινές κοινωνικές πρακτικές.

4. Αντιστροφή του στίγματος και δημόσια έκφραση της ταυτότητας του Γκρεκ

Στη μετασοβιετική πραγματικότητα και στην υπό έρευνα περιοχή παρατηρείται μια έντονη επαναβεβαίωση και ανοιχτή δημόσια έκφραση της ταυτότητας του Γκρεκ που ενσωματώνει παλιά και νέα, υπό διαμόρφωση, σύμβολα. Στον περιορισμένο χώρο αυτού του άρθρου δεν φιλοδοξώ να απαντήσω στο ερώτημα ποια είναι αυτή η ταυτότητα, πως συγκροτείται και πως μετασχηματίζεται στο σοβιετικό και το ρωσικό πλαίσιο.⁵³ Αρκούμαι απλά να σημειώσω ότι στην πολυεθνική και πολυεθνική ΕΣΣΔ η εθνοτική ταυτότητα, εκτός από αποτέλεσμα της διαρκούς αλληλεπίδρασης με τους πολλαπλούς «άλλους», προσδιοριζόταν και εγγραφόταν διοικητικά ως κεντρικής πολιτικής σημασίας νομική κατηγορία .

Από το 1932 μέχρι και το 1997 η επίσημη, θεσμική κατοχύρωση του εθνοτικού ανήκειν⁵⁴ γινόταν μέσω της αναγραφής της εθνικότητας των πολιτών (*natsional'nost'*) στο εσωτερικό τους διαβατήριο, γνωστή και ως πέμπτη στήλη ή πέμπτη γραμμή (*pyataya grapha*) του διαβατηρίου.⁵⁵ Το στοιχείο αυτό ήταν καθοριστικό για τις κοινωνικές ευκαιρίες των ατόμων ειδικά ως προς τη δυνατότητα εγγραφής στην ανώτατη εκπαίδευση, για κάποιους τύ-

53. Βλ. A. Notaras, *Les Grecs Pontiques de la région de Krasnodar (Fédération de Russie). Transformations de l'organisation sociale et de l'identité ethnique au XXe siècle*, EHESS, Paris 2005 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

54. Το εθνικό ανήκειν στην ΕΣΣΔ είχε δύο ανεξάρτητες πτυχές. Κάθε σοβιετικός ήταν πολίτης μίας από τις δεκαπέντε ενωσιακές δημοκρατίες της ΕΣΣΔ και ταυτόχρονα είχε την εθνικότητά του με κριτήριο την εθνοπολιτισμική του καταγωγή. Οι δύο αυτές κατηγορίες συνέπεφταν μόνο στις περιπτώσεις των πολιτών που ανήκαν στα δεκαπέντε μεγάλα έθνη «δικαιούχους» και ζούσαν εντός της οικείας ενωσιακής δημοκρατίας (π.χ. Γεωργιανός που ζούσε στη Γεωργία).

55. Πρόκειται για το αντίστοιχο της αστυνομικής ταυτότητας. Στο πλαίσιο ελέγχου των εσωτερικών μετακινήσεων από το 1932 θεσμοθετήθηκε το εσωτερικό διαβατήριο που περιείχε και την «προπίσκα», την ένδειξη της περιοχής στην οποία το άτομο ήταν εγγεγραμμένο. Για να εγκατασταθεί κάποιος σε άλλη περιοχή έπρεπε να εξασφαλίσει από τις τοπικές αρχές τη σχετική «προπίσκα».

πους επαγγελματιών, αλλά και την κομματική σταδιοδρομία.⁵⁶ Από το 1997, η εθνικότητα δεν αναγράφεται πια στα νέα ρωσικά διαβατήρια αλλά εξακολουθεί να δηλώνεται στην αστυνομία για την έκδοση εσωτερικού διαβατηρίου, σε άλλες κρατικές υπηρεσίες, αλλά και στις απογραφές πληθυσμού, παραμένοντας ένα σημαντικό τυπικό στοιχείο της ταυτότητας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις παιδιών από μεικτούς γάμους. Σε αυτές το παιδί έχει τη δυνατότητα να επιλέξει μεταξύ της εθνικότητας του πατέρα ή της μητέρας. Στην περιοχή που μελέτησα η συνήθης πρακτική, τόσο κατά τη σοβιετική όσο και στην μετασοβιετική περίοδο είναι τα παιδιά να κληρονομούν την εθνικότητα του πατέρα μαζί με το πατρώνυμο και το επώνυμό του που συνθέτουν το πλήρες όνομα. Εντούτοις, μέσα από τις συνεντεύξεις που πραγματοποίησα προέκυψε ότι κατά το σοβιετικό παρελθόν παιδιά μεικτών γάμων είχαν επιλέξει τη ρωσική εθνικότητα της μητέρας και όχι την ελληνική του πατέρα, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που αυτός είχε χαρακτηριστεί εχθρός του λαού κατά τη σταλινική περίοδο.⁵⁷ Σήμερα αντίθετα, σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις που συνάντησα, παιδιά μεικτών ζευγαριών καταχωρήθηκαν ως Έλληνες «κληρονομώντας» την εθνικότητα της μητέρας τους και όχι αυτή του Ρώσου και Αρμένιου πατέρα αντίστοιχα.⁵⁸ Σε μια περίοδο όπου η ελληνική εθνικότητα αποκτά νέες θετικές συνδηλώσεις και ανταλλακτική αξία, οι μεικτοί γάμοι μπορεί να μετατραπούν από «επικίνδυνο» παράγοντα αφομοίωσης σε πηγή άντλησης νέων μελών για την ομάδα.

56. Για τα μέλη των δικαιούχων εθνών που κατοικούσαν στην οικεία δημοκρατία η εθνικότητα αποτελούσε πλεονέκτημα. Για τα μέλη όμως κάποιων εθνοτήτων όπως οι Εβραίοι, οι Έλληνες και οι Τούρκοι Μεσχετινοί η εθνικότητα αποτελούσε τροχοπέδη για μεγάλες περιόδους της σοβιετικής εποχής. Βλ. R. Brubaker, «Nationalism Reframed...», *ό.π.*, σ. 31.

57. Κάποια από τα μέλη των εθνοτήτων που προαναφέρθηκαν προσπαθούσαν να διασχίσουν τα εθνοτικά σύνορα και να οικειοποιηθούν μια άλλη ταυτότητα προκειμένου να επιτύχουν τους εκπαιδευτικούς και επαγγελματικούς στόχους. Το σοβιετικό σύστημα «εγγραφής των ταυτοτήτων» άφηνε λίγα περιθώρια για τέτοιου είδους στρατηγικές. Οι μεικτοί γάμοι ήταν η κυριότερη χαραμάδα του συστήματος.

58. Αντίστοιχη εξέλιξη καταγράφει και η K. Kaurinkoski στους Έλληνες της Μαριούπολης, στην Ουκρανία, K. Kaurinkoski, *ό.π.*

Το εθνοτικό στίγμα⁵⁹ που ακολουθούσε τους Ρωμαίους για ένα μεγάλο διάστημα της σοβιετικής περιόδου ως μέλη μιας εθνότητας «δεύτερης κατηγορίας» χωρίς αυτόνομες δομές που υπέστη διώξεις, εκτοπισμούς και διακρίσεις έχει αντιστραφεί οριστικά, τόσο υποκειμενικά όσο και αντικειμενικά. Πλέον η ταυτότητα του Γκρεκ δεν αποσιωπάται αλλά αντίθετα «υπερ-εποικιοκωννείται»⁶⁰ στον δημόσιο χώρο. Εκτός από τις θεσμικές δραστηριότητες και τις εκδηλώσεις των συλλόγων για τις οποίες μιλήσαμε, αυτή η εξέλιξη είναι ανάγλυφη και στις καθημερινές, άτυπες κοινωνικές πρακτικές. Η δημόσια έκφραση της «ελληνικότητας» παίρνει ποικίλες μορφές.

Τα εμπορικά καταστήματα των Ρωμαίων και ειδικότερα τα εστιατόρια, οι καφετέριες και τα κέντρα διασκέδασης έχουν ονόματα όπως Αργώ, Τριήρης, Ελλάδα, Αθηνά, Ολυμπία, Ποσειδών, Οδυσσέας, Ελληνική Κουζίνα, Ακαδημία. Πολλά από αυτά χαρακτηρίζονται από τους ιδιοκτήτες αλλά και τους πελάτες ως ελληνικού ή ευρωπαϊκού τύπου, όπου ελληνικό και ευρωπαϊκό σημαίνει και μοντέρνο. Εκτός από την επωνυμία και η εσωτερική και εξωτερική διακόσμηση είναι αρχούντως δηλωτικές της ταυτότητας του ιδιοκτήτη. Κίονες, κιονόκρανα, μαϊανδροί και αετώματα, τοιχογραφίες που αναπαριστούν την Αθηνά Παλλάδα, τον Παρθενώνα και τσολιάδες.⁶¹ Πολλά ελληνικά μαγαζιά έχουν στην ταμπέλα τους την ελληνική σημαία. Η σημαία είναι παρούσα υπό τη μορφή αυτοκόλλητου και στα παρμπρίζ των αυτοκινήτων, ιδιαίτε-

59. Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο με την έννοια του κοινωνικού στίγματος που εισήγαγε ο Ervin Goffman, όπως αξιοποιήθηκε στη μελέτη των εθνοτικών σχέσεων από τον Harald Eidheim. H. Eidheim, « When ethnic identity is a social stigma », στο F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Universitetsforlaget, Bergen, Oslo, 1969, σσ. 39-57. Επίσης βλ. T. H. Eriksen, *ό.π.*, σσ. 29-30 και Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Ε.Μ.Ν.Ε. Μνήμων, Αθήνα 1994, σ. 68.

60. E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

61. Τα ονόματα και η διακόσμηση αυτών των «ελληνικών» εστιατορίων και κέντρων διασκέδασης είναι στην πραγματικότητα πανομοιότυπα με αυτά που βλέπει κανείς στο «Quartier latin» στο Παρίσι ή στο Ντύσελντορφ.

ρα των νεαρών Ρωμαίων,⁶² ενώ τη συναντάμε σε διάφορες μορφές και εντός των σπιτιών. Ελληνική και ποντιακή μουσική ακούγεται από καταστήματα, σπίτια, αυτοκίνητα και χώρους εστίασης και διασκέδασης.

Ένας άλλος τρόπος έκφρασης της ταυτότητας είναι η εμβληματική χρήση της ελληνικής η ρωμαϊκής γλώσσας σε ένα πληθυσμό που είναι πλέον στη μεγάλη του πλειοψηφία ρωσόφωνος. Οι νεαροί Ρωμαίοι οικειοποιούμενοι τη συνήθεια των παππούδων τους θα χαιρετηθούν μεταξύ τους με ένα *γεια σου* πριν συνεχίσουν την κουβέντα τους στα ρωσικά. Το Πάσχα οι γιαγιάδες προτρέπουν τα εγγόνια τους να πουν Χριστός Ανέστη στα Ελληνικά. Ενδιαφέροντα παραδείγματα εμβληματικής χρήσης των ελληνικών στον γραπτό λόγο αποτελούν φράσεις με ιδιαίτερο συμβολικό φορτίο στα κατά τα άλλα ρωσόγλωσσα έντυπα των ελληνικών συλλόγων (Ζήτω η 25η Μαρτίου) και οι επιτύμβιες επιγραφές, όπου σε πολλές περιπτώσεις το όνομα του θανόντα και η συνοδευτική φράση είναι γραμμένα στα ελληνικά και με ελληνικούς χαρακτήρες.

Κατεξοχήν πεδίο έκφρασης της ρωμαϊκής ταυτότητας αποτελούν οι γιορτές που συνδέονται με σημαντικά οικογενειακά, κοινωνικά και θρησκευτικά γεγονότα εκτός του πλαισίου των θεσμοθετημένων εκδηλώσεων που περιγράφηκαν παραπάνω. Εδώ θα αναφερθώ με περιληπτικό τρόπο σε ορισμένες πτυχές δύο τέτοιου τύπου γιορτών, τους γάμους (*χαρές*) και το μεγάλο πανηγύρι της Παναγίας. Οι ρωμαίοι γάμοι κυρίως στα χωριά αλλά ως ένα βαθμό και στην πόλη διατηρούν ή συνηθέστερα ξαναποκτούν στοιχεία από το «παραδοσιακό» τελετουργικό. Μετά το τέλος του «επίσημου σοβιετικού αθεϊσμού» και την επαναλειτουργία πολλών εκκλησιών που είχαν κλείσει ή καταστραφεί, οι Ρωμαίοι στη μεγάλη τους πλειοψηφία τελούν και θρησκευτικό γάμο εκτός από τον επίσημο και μόνο αναγνωρισμένο από το κράτος πολιτικό στο ληξιαρχείο. Το γλέντι, η χαρά, γίνεται σε 2 μέρες, μία για το σόι και τους φίλους της νύφης και μία για του γαμπρού. Κορυφαία στιγμή της χαράς αποτελεί το *χαρ(ισμα)* όπου οι καλεσμένοι υπό την καθοδήγηση του οργανωτή ταμαντά προσφέρουν τα δώρα τους στους νεόνυμφους, ο ένας μετά τον άλλο. Σήμερα, εκτός των πολύ στενών συγγενών, το δώρο είναι συνήθως κάποιο

62. Σε μια ακραία εκδοχή της, αυτή η συνήθεια περιλαμβάνει το κόλλημα του αυτοκόλλητου πάνω στην πίσω πινακίδα του αυτοκινήτου και συγκεκριμένα στο πάνω δεξιά μέρος όπου είναι τυπωμένη η ρωσική σημαία.

χρηματικό ποσό. Με δεδομένο ότι το όνομα του «δωρητή» αλλά και το ύψος του ποσού συνήθως ανακοινώνονται από μικροφώνου, αλλά και σημειώνονται, η διαδικασία αυτή παίρνει χαρακτηριστικά «ολικής παροχής αγωνιστικού τύπου» όπου η αποδοχή του δώρου δημιουργεί υποχρέωση ανταπόδοσης με αντίστοιχο ή μεγαλύτερο στο μέλλον, δημιουργώντας μια αλυσίδα που μπορεί να κρατήσει για αρκετές γενιές.⁶³

Το στοιχείο που αξίζει να τονιστεί εδώ είναι ο έντονα εθνοτικός χαρακτήρας των χαρών στις οποίες τα αναβιωμένα έθιμα αλλά και η ζωντανή ποντιακή μουσική και ο χορός αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο. Στους γάμους που παρευρέθηκα οι ορχήστρες μετά από κάποια «στάνταρτς» του ρωσικού και διεθνούς ρεπερτορίου που συνόδευαν το φαγητό έπαιζαν σχεδόν αποκλειστικά ποντιακή μουσική. Ακόμα και όταν ανάμεσα στους καλεσμένους υπάρχουν Ρώσοι, κάποια ευγενικά μικρά διαλείμματα με ρώσικη μουσική ώστε να μπορέσουν και αυτοί να χορέψουν, περιορίζονται στο ελάχιστο αφού οι Ρωμαίοι καλεσμένοι επιστρέφουν μαζικά στις θέσεις τους περιμένοντας το νέο γύρο ποντιακών σκοπών που θα τους ξαναφέρει μαζικά στην πίστα μέχρι το σχόλασμα του γάμου. Ενδιαφέρον είναι ότι στο χορό κυριαρχεί η παρουσία των νέων. Ο «αρχιχορευτής» που αναφέρθηκε πιο πάνω και ήταν παρών σε έναν από αυτούς τους γάμους δεν είχε καθόλου άγχος για το αν σε αυτή την κοινωνική συνθήκη έμοιαζε με Πόντιο. Ήταν ένας Ρωμαίος της Ρωσίας που, χωρίς ζίπκα, γιλέκ και φουσεκλίγια, χόρευε στη χαρά των φίλων του.

Βρισκόμαστε εδώ μπροστά σε ένα φαινόμενο αναβίωσης κοινωνικών πρακτικών που σύμφωνα με τους συνομιλητές μου είχαν, τις τελευταίες δεκαετίες της σοβιετικής περιόδου, ατονήσει και χάσει τον ιδιαίτερο ρωμαίικο χαρακτήρα τους. Οι χαρές αποτελούν παράδειγμα μιας στροφής στην «παράδοση» που «επανεπινοείται» και μπολιάζεται με νέα στοιχεία που φθάνουν από την Ελλάδα. Το ενδιαφέρον σημαντικού τμήματος της νεολαίας για πτυχές της λαϊκής ρωμαίικης παράδοσης είναι γνήσιο και ξεφεύγει από το θεσμοποιημένο πλαίσιο της φολκλορικής αναβίωσης παίρνοντας και πιο αυθόρμητες μορφές. Αρκετοί νέοι στρέφονται σήμερα στους παππούδες και τις γιαγιάδες τους, αναζητώντας να γνωρίσουν στοιχεία της λαϊκής ρωμαίικης παράδοσης που οι τε-

63. M. Mauss, *Το Δώρο, Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1979, σσ. 72-73.

λευταίοι «παρέλειψαν» να μεταδώσουν στην ενδιάμεση γενιά που μεγάλωσε τις δεκαετίες του 1960 και 1970.

Κορυφαίο εορταστικό, εθνοτικό γεγονός για τους Ρωμαίους της Νότιας Ρωσίας αποτελεί το πανηγύρι της *Παναΐας* που πραγματοποιείται στις 28 Αυγούστου⁶⁴ σε μια ορεινή τοποθεσία της περιοχής Κριμσκ στην περιφέρεια του Κρασνοντάρ. Κάποιοι Ρωμαίοι της περιοχής, ήδη από το 1914 έχτισαν στο σημείο αυτό ένα μικρό ξωκλήσι το οποίο καταστράφηκε πριν αρκετές δεκαετίες. Στη θέση του φτιάχτηκε μια καινούρια εκκλησία το 1997. Στην πραγματικότητα, οι Ρωμαίοι, φεύγοντας από τον Πόντο, ανασύστησαν το ιερό τοπίο της Παναγίας Σουμελά στο νέο τόπο εγκατάστασής τους.⁶⁵ Σε ένα ορεινό φυσικό περιβάλλον με αρκετά κοινά σημεία με το όρος Μελά μεταξύ των οποίων και μια φυσική πηγή που ονομάζεται «το θείο χέρι» και από την οποία τρέχει νερό που θεωρείται θεραπευτικό-θαυματουργό (τα δάκρυα της Παναγιάς) ακριβώς όπως και στη Σουμελά. Μαζί με την ανασύσταση του ιερού εθνοτικού τοπίου, οι Ρωμαίοι ανασύστησαν και τον ιδιαίτερα διαδεδομένο στο χριστιανικό κόσμο μύθο του Άγιου Γεώργιου που έσωσε την Παναγία από το Δράκο. Σήμερα το πανηγύρι που οργανώνεται στην ορεινή αυτή τοποθεσία συγκεντρώνει πολλές εκατοντάδες Ρωμαίους από διαφορετικά χωριά και πόλεις, οι οποίοι διανυκτερεύουν εκεί, θυσιάζουν ζώα, τρώνε και χορεύουν. Η γιορτή της *Παναΐας* έχει αποκλειστικά εθνοτικό, ρωμαίικο χαρακτήρα και αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ολικού κοινωνικού γεγονότος κατά το οποίο οι Ρωμαίοι γιορτάζουν την ίδια τους την υπόσταση ως ομάδα και ως ταυτότητα.

5. Συμπεράσματα

Η μεγάλη πολιτικοοικονομική αλλαγή που ξεκίνησε με την Περεστρόικα και ολοκληρώθηκε με τη διάλυση της ΕΣΣΔ διαμόρφωσε ένα νέο σύνολο διαθέσιμων επιλογών για τους Ρωμαίους της Ρωσίας. Παραμονές της διάλυσης της

64. Οι Ρωμαίοι, όπως και οι Ρώσοι τηρούν το παλαιό, Ιουλιανό ημερολόγιο.

65. Για τη συμβολική χρήση των τοπίων βλ. A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford 1988 [1986], σσ. 183-190.

Σοβιετικής Ένωσης οι νεοϊδρυθείσες εθνικές οργανώσεις των Ελλήνων της ΕΣΣΔ, συντονισμένες στο γενικότερο κλίμα εθνικής περιχαράκωσης ως πολιτικής απάντησης στην αποσύνθεση του σοβιετικού πολιτικοοικονομικού συστήματος, εκφράζουν το αίτημα για μια αυτόνομη εθνική περιοχή, μια θεσμοθετημένη εθνική νησίδα, στο πλαίσιο της ομοσπονδιακής ΕΣΣΔ. Ουσιαστικά, μέχρι την «ύστατη στιγμή», οι εκπρόσωποι του ελληνικού κινήματος υπερασπίζονται την ομοσπονδιακή λογική της ΕΣΣΔ, χωρίς απαραίτητα να υπερασπίζονται τα πολιτικοοικονομικά και ιδεολογικά της χαρακτηριστικά, διεκδικώντας ταυτόχρονα τη βελτίωση της θέσης τους στη σοβιετική κλίμακα ιεραρχίας των εθνοτήτων. Για μια ολιγομελή και γεωγραφικά διασπαρμένη εθνότητα, όπως η ελληνική, η ήδη διαφαινόμενη προοπτική νέων ανεξάρτητων εθνικών κρατών δεν είναι ευοίωνη.

Τα αποτελέσματα της διάλυσης της ΕΣΣΔ επιβεβαιώνουν τις ανησυχίες τους. Οι Έλληνες της Κεντρικής Ασίας, της Γεωργίας και της Αρμενίας εγκαταλείπουν μαζικά τον τόπο διαμονής τους και επιλέγουν την «παλιννόστηση» στην Ελλάδα ή την εγκατάσταση στη Ρωσία, στο μέτρο που αυτό είναι δυνατό. Αντίθετα η μετανάστευση από τη Ρωσία (και την Ουκρανία) προς την Ελλάδα είναι σημαντικά πιο περιορισμένη και ενσωματώνει στρατηγικές που συνδυάζουν το εδώ με το εκεί. Σε αντίθεση με άλλες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες «υπό εθνικοποίηση», η Ρωσία παραμένει ένας οικείος χώρος με ευνοϊκές προοπτικές παραμονής για τους Ρωμαίους. Οι τοπικές ταυτότητες του μαυροθαλασσίτη ή του καυκάσιου αλλά και αυτή του ροσσιγιάνιν (πολίτη της Ρωσίας) παραμένουν ισχυρές ως μέρος των πολλαπλών ταυτοτήτων που συνθέτουν την υποκειμενικότητα⁶⁶ των Ρωμαίων.

Για τους ρωμαίους κατοίκους του Γκελεντζίκ η παραμονή στη Ρωσία αποτελεί επιλογή της μεγάλης πλειοψηφίας. Η παραμονή αυτή γίνεται με νέους, βελτιωμένους όρους και προϋποθέσεις γεγονός που, ως ένα βαθμό, σχετίζεται με την πολυεπίπεδη επαφή που αναπτύσσουν με την Ελλάδα μετά το 1991. Η νέα αυτή σχέση προσφέρει συγκριτικά πλεονεκτήματα και αποτελεί ένα είδος εγγύησης, μια εναλλακτική λύση, στο μέσο μιας έντονα μεταβατικής και

66. Δ. Γκέφου-Μαδιανού, « Εννοιολογήσεις του εαυτού και του “άλλου”: Ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία », στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *ό.π.*, σσ. 15-82.

δύσκολης περιόδου. Η σύνδεση με την Ελλάδα και την παγκόσμια ελληνική διασπορά καθιστά τη σχέση εξάρτησης της ομάδας από το ρωσικό κράτος και τη ρωσική πλειοψηφία λιγότερο μειονεκτική τόσο υλικά όσο και φαντασιακά.

Στη μετασοβιετική Ρωσία οι Ρωμαίοι αναπτύσσουν ένα νέο τύπο κοινοτικής οργάνωσης, προσπαθώντας να διαμορφώσουν και να θεσμοποιήσουν το νέο πολιτισμικό περιεχόμενο της εθνοτικής ταυτότητας. Κινητοποιώντας στοιχεία της ρωμαϊκής παράδοσης που επανεπινοείται μέσω της επαφής με τους Πόντιους της Ελλάδας και «δανειζόμενοι» πολιτισμικά ιδιώματα από τη χώρα αναφοράς, οι Ρωμαίοι δίνουν νέο νόημα και περιεχόμενο στη «ρωμαϊκότητα». Μέσα από αυτή τη διαδικασία διαμορφώνεται ένα νέο διαφοροποιητικό σύμπλεγμα συμβόλων και μύθων⁶⁷ που κερδίζει σε αποτελεσματικότητα, παρά τον —και ίσως εξαιτίας του— επιλεκτικό και αποσπασματικό του χαρακτήρα. Παράλληλα, η ρωμαϊκή ταυτότητα στη Ρωσία παρουσιάζεται σήμερα αναβαθμισμένη και το αίσθημα του ανήκειν σε μια εθνότητα «δεύτερης κατηγορίας», που στο παρελθόν αποτέλεσε τροχοπέδη για τα ατομικά συμφέροντα και τις στρατηγικές των μελών της, έχει αντιστραφεί. Στη νέα μετασοβιετική πραγματικότητα η ταυτότητα του Γκρεκ προσφέρει πλεονεκτήματα και έχει αποκτήσει νέες θετικές συνδηλώσεις. Ως εκ τούτου, η «ελληνικότητα» προβάλλεται πλέον ανοιχτά στον δημόσιο χώρο και χρησιμοποιείται στρατηγικά στις κοινωνικές πρακτικές.

Η πρώτη περίοδος μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ είναι κατεξοχήν μεταβατική και χαρακτηρίζεται από μεγάλη ρευστότητα. Οι στρατηγικές εγκατάστασης και οι κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές που συνδέονται με αυτές μόλις πρόσφατα αρχίζουν να παγιώνονται. Για τη μεγάλη πλειοψηφία των Ρωμαίων η επιλογή της παραμονής στη Ρωσία φαίνεται να αποτελεί πλέον μια μακροπρόθεσμη επιλογή. Αυτή είναι και η μόνη βεβαιότητα που μπορεί να αντλήσει κανείς από τα ερευνητικά δεδομένα. Η εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά της «ελληνικής πολιτιστικής και εκπαιδευτικής αναγέννησης» στη Ρωσία τα επόμενα χρόνια δεν μπορούν να προβλεφθούν. Η προσέγγιση με την Ελλάδα ευνοείται από το πρόσφατο ρεύμα εγκατάστασης Ρωμαίων σε αυτή και την α-

67. A. D. Smith (1988), *ό.π.*, σ. 15 και J. Armstrong, *Nations before nationalism*. University of North Carolina Press, Chapel Hill 1982, σσ. 8-9, 129-167.

νάπτυξη νέων συγγενικών, οικονομικών και πολιτιστικών δικτύων και επαφών. Ταυτόχρονα όμως η σχέση των Ρωμαίων με την Ελλάδα παραμένει αμφίσημη και αποσπασματική. Άραγε οι Ρωμαίοι της Ρωσίας να θεωρούν σήμερα ότι είναι προτιμότερο να είσαι Έλληνας στη Ρωσία παρά Ρωμαίος στην Ελλάδα;

